

Қосимжон Сидиков

“ҚУТАДГУ БИЛІГ”
ТҮРТЛИКЛАРИНИНГ
ИНГЛИЗЧА БАДИЙ
ТАРЖИМА
ХУСУСИЯТЛАРИ

ҚОСИМЖОН СИДИҚОВ

**“ҚУТАДГУ БИЛИГ”
ТҮРТЛИКЛАРИНИНГ
ИНГЛИЗЧА БАДИЙ
ТАРЖИМА ХУСУСИЯТЛАРИ**

ТОШКЕНТ – 2014

УДК: 811.512.154 (076)

КБК: 83.3.5(Ү)

С-52

Сидиков, Косимжон

“Кутадғу билиг” тұртлайларининг инглизча бадий таржимаси хусусиятлари / К.Сидиков. – Тошкент.: “BAYOZ”, 2014. – 128 б.

Масъул мухаррир:

Боқижон Тұхлиев – филология фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

Насимхон Рахмонов – филология фанлари доктори, профессор.

Рахимжон Каримов – филология фанлари номзоди, доцент.

Мазкур монографияда XI асрда яшаб, ижод қылган буюк мутафаккир Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асаридаги тұртлайларининг инглиз тилига бадий таржима қилишнинг ўзига хос жиҳатлари тадқик этилган. Үнда асарнинг юртимиз ва жаҳонда ўрганилиши бүйіча амалга оширилган тадқикотлар танқидий ва киёсий таҳлил этилган. Асарнинг иккى инглизча (Р.Денкофф ва В.Мей томонидан амалга оширилган) таржималарнинг бадий құммати тұртлайлар мисолида аникланиб, ютуқ ва камчиликлари күрсатып ўтилган ҳамда В.Мейнинг инглизча талқининг воситачи – рус тилининг таъсири белгиланған. Бадий таржимада кофия, шакл ва мазмун мутаносиблиги, мақол ва афоризмлар ҳамда шेърий санъатларнинг таржимада қайта яратиш имкониятлари, тұртлайлар поэтикасини таржимада қанчалик даражада акс этгани аниқлаган, керак үрінларда тегишли тавсия ва таклифлар киритилған.

Монография филологлар, таржимонлар, олий ўкув юрглари профессор- ўқытuvчи ва талабалари, магистрантлар, аспирантлар, мустақил тадқиқотчилар шунингдек, мұмтоз адабиёт тарихи, таржима назарияси ва амалиети, адабий алқаптар билан қызықувлар ҳамда кеңт китобхонларға мүлжалланған.

Монография -1-165 “Таълим босқичларыда бадий асарларни шарҳлаш ва изохлаш йўли билан ўрганишнинг илмий-методик асосларини тадқик этиш” мавзусидаги лойиҳа доирасида яратилған.

Мазкур монография Наманган давлат универститети илмий кенгаши томонидан нашрға тавсия этилған

УДК: 811.512.154 (076)

КБК: 83.3.5(Ү)

ISBN 978-9943-4358-9-6

© “BAYOZ”, 2014 й.

© Сидиков.К, 2014 й.

22551

Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қиласди.

Бизнинг қадимиий ва гўзал диёримиз нафақат Шарқ, балки жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини халқаро жамоатчилик тан олмоқда ва эътироф этмоқда. Бу табаррук заминдан не-не буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар етишиб чиққани, умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда тугилиб камолга етган улуғ алломаларнинг хизматлари беқиёс экани бизга улкан гурур ва ифтихор бағишлайди.

И.А.КАРИМОВ

КИРИШ

*Уибу монографияни маърифатсевар
онам Мунаввархон аянинг порлоқ
хотирасига багишлайман.*

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг халқимизнинг кадимий ва бой маданий меросини, адабий ёдгорликларини атрофлича, жиддий тадқиқ килиш ишларининг қўлами кенгайди. Президентимиз И.А.Каримов: “Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилигани ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди”¹, – деб бежиз таъкидламаган эдилар. Зоро, ота-боболари меросига хурмат билан қараган, жиддий ўрганганд, уни дунёга танитишга интилган халқдагина ривожланиш ҳам, бутун дунёга танилиш ҳам бўлади. Бу борада президентимизнинг мана бу фикрларини келтириш ўринли: “Марказий Осиё тарихида сиёсий ақл-идрок билан маънавий жасоратни, диний дунёқаращ билан қомусий билимдонликни ўзида мужассам этган буюк арбоблар кўп бўлган. Имом Бухорий, Имом Термизий, Хожа Баҳоуддин Накшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Бобур ва бошқа кўплаб буюк аждодларимиз миллий маданиятимизни ривожлантиришига улкан ҳисса қўшдилар, халқимизнинг миллий ифтихори бўлиб колдилар. Уларнинг номлари, жаҳон цивилизацияси тараккӣтига қўшган буюк хиссалари ҳозирги кунда бутун дунёга маълум”².

Шундай буюк мутафаккирлардан бири бу, шубҳасиз, кадимги туркий адабиёт намояндаси, қомусий ижодкор Юсуф Ҳос Ҳожибидир. У яратган илк туркий ёзма обида намунаси “Қутадғу билиг” ўзининг теран мазмуни, гўзал бадиияти ва нафис поэтикаси билан бир неча асрлардан бери жаҳон илм аҳли, шу жумладан, адабиётсеварларнинг дикқат марказида турибди. Асарнинг дунё олимлари томонидан кенг ўрганилаётгани ва жаҳоннинг турли тилларига қайта-қайта таржима этилгани

Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккӣт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 134.

Ўша асар. – Б. 140.

бугунги кун тадқиқотчилари олдига уни мукаммал тадқиқ этиш бўйича янада кўпроқ вазифаларни кўяди.

Президентимиз ўринли таъкидлаганлариdek: “Кейинги ийлларда миллий адабиётимизнинг энг яхши намуналарини чет тилларга таржима қилиш ва шу асосда халқимизнинг хаёт тарзи ва инсоний фазилатларини кенг намойиш этиш борасида ҳам катта имкониятлар пайдо бўлмоқда. Лекин, афсуски, бу масалада биз хали-бери кўзга кўринадиган амалий натижаларга эриша олганимиз йўқ. Илгари ўзбек адабиёти намуналарини бошқа тилларга таржима қилиш асосан учинчи тил, яъни рус тили орқали амалга оширилар эди. Бу борада қилинган катта ишларни муносиб баҳолаган ҳолда, эндиликда адабиётимизнинг энг етук асарларини бевосита она тилимиздан гарб ва шарқ тилларига таржима қилишга қаратилган ишларни кучайтиришимиз зарур”¹. Зоро, “Кутадғу билиг” асарининг турли тиллардаги таржималарини тизимли тарзда қиёсий таҳлил этиш унинг жаҳон адабий жарабёнидаги мавқеини янада оширади.

Асар ҳозиргача жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Бу борада, айниқса, Гарбий Европа тилларидаги таржималарнинг ҳам аҳамияти жуда катта. Ушбу таржималар кўплаб ўзбек ва хорижий олимлар томонидан атрофлича таҳлил этилди ва бу ишлар ҳамон давом этмоқда.

Асарнинг Ўзбекистонда ва хорижий мамлакатларда ўрганилиш тарихи анча узок даврларга бориб тақалишига қарамай, унинг хорижий тиллардаги талқинини аслият билан қиёсий таҳлил этиши вазифаси долзарблигича қолмоқда. Бу фикр асарнинг инглизча таржималарига ҳам тўла тааллуқлидир. Асар инглиз тилига биринчи марта Чикаго университети профессори Роберт Денкофф² томонидан 1983 йили ва иккинчи марта инглиз шоири ва таржимони Волтер Мей³ томонидан 1998 йили таржима қилинди. Бу икки таржиманинг ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд: биринчи таржима, асосан, насрда берилган бўлса, иккинчиси назмда амалга оширилганлигига қарамай бевосита аслиятга эмас, балки воситачи тилдаги таржимага таянган. Шунга

Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 139.

Denkoff R. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilik): A Turkic-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. – 281 p.

Yusuf Balasaguni. Beneficent Knowledge / Translated into English by W.May. – Moscow-Bishkek: 1998. – 510 p.

кўра, мазкур инглизча таржималарни атрофлича ўрганиш “Кутадғу билиг”нинг жаҳон адабиётида туттган ўрни ва бошқа халклар адабий анъаналарига таъсирини ўша тиллардаги илмий-бади шарҳларининг мазмун ва мундарижасини аниклаш имконини яратади. Уларни қиёсий таҳлил этиш, аслиятга адекватлик даражасини аниклаш қиёсий адабиётшунослик ва таржимашунослик учун кимматли хулосаларни беради.

Маълумки, “Кутадғу билиг” ҳажман анча катта асар, у 6500 дан кўпроқ байтдан иборат. Биз ушбу монография доирасида “Кутадғу билиг”нинг икки инглизча таржимасини аслият билан қиёсий таҳлил этишга ҳаракат килдик. В.Мей таржимаси рус тилини воситасида амалга оширилганлиги сабабли ўрни билан муқояса учун С.Н.Иванов каламига мансуб русча таржимани ҳам таҳлилга тортдик.

Юртимизда ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини хорижий тиллардаги талкинлари ва жаҳон адабиёти дурдоналарининг ўзбек тилига ўтирилган таржималарини атрофлича таҳлил этиш бўйича F.Саломов, Н.Комилов, Н.Отажонов, М.Холбеков, М.Бақоева, Ҳ.Кароматов, С.Олимов, З.Исомиддинов, М.Собиров, Р.Каримов, Р.Файзуллаева, М.Жавбўриев, Э.Очилов, К.Жўраев, Й.Нурмуродов А.Абдуллажонов, Н.Ўрмонова, С.Комилова, Д.Хошимова ва бошқа бир қатор олимларнинг ишлари бу борадаги кўзга кўринган тадқиқотлар сифатида тан олинаган.

“Кутадғу билиг”нинг жаҳон олимлари томонидан тадқиқ этила бошланганига ҳам уч асрдан ошди. Бу борада йирик туркийшунос олимлар Ҳ.Вамбери, В.Радлов, А.Самойлович, С.Малов, А.Валирова, И.Стеблева, С.Иванов, Н.Гребнев, Р.Арат, Р.Денкоффларнинг хизматлари алоҳида таҳсинга лойик.

Ўзбек кутадғу билигшунослик мактабининг заҳматкаш олимлари сифатида А.Фитрат, Қ.Каримов, Ғ.Абдураҳмонов, Б.Тўхлиев, Қ.Содиков, А.Қаюмов, А.Абдуазизов, Ҳ.Болтабоев, З.Содиков, Ҳ.Абдуллаев, А.Ахметова, Б.Абдураҳмонова, Ғ.Хўжаев, Ҳ.Неъматов, М.Имомназаров, О.Жўраев, Э.Фозилов, А.Алиев, Э.Умаров ва А.Ёқубовларнинг номларини келтириш ўринли. Бу олимларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли “Кутадғу билиг”ни ўрганиш, унинг умумфилологик, лингвистик, педагогик, фалсафий, дидактик ва бадиий сирларини очиш ҳамда асарнинг бутун жаҳон адабиётидаги мавкеини аниклашга бўлган қизиқиши янада ортди.

Биз тадқиқот учун “Кутадғу билиг”нинг фақат түртликлари-
нигина ажратиб олдик ва бу қуидаги омиллар билан асосланади:

1. Асар ҳажми жуда катта, у ўн уч минг мисрадан күпрок
ҳажмга эга. Бутун асарни рус ва икки инглизча таржималари
 билан киёслаш катта куч ва вақтни талаб килади,
 диссертациянинг ҳажми ҳам бунга имкон бермайди.

2. “Түртликлар ўзларининг вазни, мавзуу ва услуб
хусусиятлари, бадий тасвир принципларига кўра асарнинг
бошқа қисмларидан мутлако фарқ қилмайди”¹, демак, биз
түртликлар мисолида ҳам асар бадий хусусиятларининг
таржимада акс этиш муаммолари устида фикр юрита оламиз.

3. Асарда 200 дан ортиқ түртлик мавжуд, рус ва икки инглизча
таржимадаги түртликлар билан 800 дан ортиқ, яъни 3200 дан
ортиқ мисрани ташкил этади. Бу ҳажм мавзуни атрофлича
ёритишга етарли имкон беради.

¹ Тұхлиев В. Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадғу билиг”и ва айрим жанрлар такомили
(Маснавий, түртлик, касида). – Т.: Аср-Матбуот, 2004. – Б. 27.

I БОБ. ЖАҲОН ТУРКИЙШУНОСЛИГИДА “ҚУТАДҒУ БИЛИГ”НИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

1.1. “Қутадғу билиг” – ўзбек, америка ва инглиз адабий жараёнида

Юксак маънавиятли инсон тарбиясида тарихий ёдгорликлар ва ёзма обидаларнинг ўрни катта. Ўзлигимизни англаган, ўз тараққиёт йўлимизга эга бўлган бугунги кунда бундай тарихий асарларни ўрганиш ва келажак авлодга ўргатиш давлатимиз сиёсатининг ажралмас бир кисмидир. Президентимиз таъкидлаганларидек, “Тарих миллиатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланниб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фукаролик онгини шакллантироқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда”¹. Бугунги давлатчилигимиз сиёсати, комил инсон тарбияси ва буюк келажак куриш йўлидаги саъй-харакатларимиз, албатта, ота-боболаримизнинг йўл-йўриклари, панду насиҳатлари ва бой маданий меросига асосланган.

“Қутадғу билиг” умумтуркий обида сифатида жаҳон туркийшуносларининг эътиборини жуда жиддий тарзда тортиб келаётгани бежиз эмас.

Ўзбекистонда Юсуф Хос Хожибининг “Қутадғу билиг” асарини ўрганиш ва тадқиқ этиши ишлари хориж олимларининг бу борада амалга оширган ишларидан кам эмас. Аввало, ўзбек кутадғу билигшунослик мактабига асос солган олимлар сифатида А.Фитрат, Н.Маллаев, Қ.Каримов, Б.Тўхлиев, Қ.Содиков ва бошқа бир қатор олимларнинг номларини келтириш ўринли. Бу олимларнинг саъй-харакатлари туфайли “Қутадғу билиг”нинг умумфилологик, поэтик жиҳатларини ўрганиш ҳамда асарнинг жаҳоний мавқеини аниқлашга бўлган кизиқиши янада ортди.

Таъкидлаш керакки, йирик адабиётшунос Абдурауф Фитрат юртимизда “Қутадғу билиг”ни тадқиқ қилишни бошлаган илк олимлардандир. У “Маориф ва ўқитғучи” журналининг 1925 йил 2-сонида эълон килган мақоласида² Наманган нусхасининг топилиши, асосий мазмуни ва қолган иккита нусхасининг тарихи

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 140.

² Фитрат А. Таинланган асарлар. II жилд. Илмий асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабосев. – Т.: Маънавият, 2000, – Б. 11-16.

ҳамда уларнинг ўрганилиши юзасидан мулоҳазаларни билдирган. Булардан ташқари, Фитрат асардаги тўртликларга ҳам алоҳида тўхталиб, “Кутадғу билиг” маснавий (иккисилик тизим) шаклида ёзилган бўлса ҳам, онда бир кўб тўртликлар (рубоийлар) бор. Бу тўртликлар яна “Шоҳнома” вазнида бўлуб, қоғиялари Эрон шоирлари орасида машхур бўлған рубоийлар тартибида” эканлигини таъкидлайди. Шу билан бирга, асарнинг Наманган нусхасида тўртликларнинг олтин суви билан ёзилганлигини эслатиб ўтади¹.

Эътибор қилинса, Фитрат асар тўртликларини рубоийларга тенглаштиради ва бу ниҳоятда ўринлидир. Юсуф Хос Ҳожиб тўртликларида мавзу кенглиги, маъно серқирралиги уларни рубоийга яқинлаштиради. Бироқ, рубоий тўртликдан ўзининг вазн хусусияти билан фарқланади. Р.Орзивеков асосли таъкидлаганидек: “Бир хил рубоийларнинг 1-, 2-, 4-мисралари ўзаро қоғияланган ҳолда 3-мисра бу мисралар билан қоғиядош бўлмайди. У қоғиядан озод қолади. Унинг қоғияланиш схемаси *ааба* дир. Шарқ адабиётида, жумладан, ўзбек адабиётида яратилган рубоийларнинг абсолют кўпчилиги шундай қоғия системасига эгадир”². Бундай қоғияланиш “Кутадғу билиг” тўртликларига ҳам тўлиғича хосдир. Айтиш мумкинки, “Кутадғу билиг” тўртликлари туркий адабиётда рубоий жанрининг шаклланишида муҳим адабий босқич вазифасини ўтаган.

Асаддаги тўртликларнинг сони ва муаллифи хусусида туркийшунос олимлар ўртасида анчагина мунозаралар бўлган. Киёсий таҳлиллардан маълум бўлдики, асарда жами 210 та тўртлик мавжуд ва уларнинг барчаси Юсуф Хос Ҳожибининг ўзига тегишли.

Мақола сўнгидаги Фитрат “Кутадғу билиг”нинг барча нусхаларини солишириб, камчиликларни тўлдириб, бузилган тартибларни тузатиб, тушунарсиз сўзларни изоҳлаб, янги бир транскрипцияни яратган ҳолда нашр этиш муҳим вазифалардан бири эканлигини таъкидлаган. Туркийшунос олимлар Р.Р.Арат ва Қ.Каримовлар бу вазифани тегишли тарзда амалга оширидилар. Уларнинг тадқикотлари натижасида асарнинг турк ва ўзбек тилидаги транскрипция ва табдиллари яратилди. Бироқ, жаҳон

¹ Ўша китоб – Б. 15.

² Orzibekov R. O'zbek lirik she'riyati janrlari. – Т.: Fan, 2006. – В. 144.

микёсида асар устида ҳар томонлама олиб борилаётган кўплаб тадқиқотлар унинг учта қўллэзмаси асосида янада мукаммалроп, тўлдирилган транскрипция ва табдилларига эҳтиёж сезилаётганлигини кўрсатмоқда¹.

“Кутадгу билиг” устида жиддий тадқикот олиб борган таникли олим Натан Маллаев² ўз изланишларида асар муаллифининг ҳаёти ва ижоди, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-тальимий қарашлари, асарнинг ўз давридаги шуҳрати, сюжет ва композицияси, бадиий киммати ва тили ҳамда асардаги образлар каби масалаларни кенг ва атрофлича таҳлил этди. Олим асарнинг бадиий кимматига баҳо бериб, “Кутадгу билиг” туркий тилдаги ёзма адабиёт ҳали у қадар бой тажрибага эга бўлмаган бир даврда вужудга келди. Шоир форс-тожик тилида ижод этиш традицияси изидан бормади, балки катта журъат билан ўз она тилида йирик бадиий асар яратишга киришди ва уни муваффакият билан тугатди” – дея алоҳида кўрсатиб ўтади. Бундай фикрни кейинроқ Р.Денкофф ҳам таъкидлаган эди³.

Асарнинг тил хусусиятларини ўрганишда академик F.Абдурахмоновнинг анча жиддий ишларни амалга оширганлиги яхши маълум. Биз учун олимнинг асарнинг рус тилига таржималари борасидаги фикр-мулоҳазалари ҳамда амалий ишлари алоҳида аҳамият касб этади⁴.

Ўзбекистонда “Кутадгу билиг” устида биринчилардан бўлиб монографик даражада тадқиқотлар олиб борган олим Каюм Каримовдир. Тадқикотчи асардаги келишик категориялари юзасидан номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди⁵ ва “Кутадгу билиг”нинг жаҳон олимлари эътирофига сазовор бўлган нисбатан мукаммал транскрипцияси, ҳозирги ўзбек тилидаги табдилини

¹ Транскрипциялардаги айрим номутаносибликларга ишнинг кейинги саҳифаларида муносабат билдирилган.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тўлдирилган учничи нашр. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – Б. 111-138.

³ Denkoff R. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilik): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. – P.12.

⁴ Абдурахмонов Г. Исследования по старотюркскому синтаксису XI в. – М.: Наука, 1967., Абдурахмонов Г. “Кутадгу билиг” асари ҳақида // Научные труды ТГУ и ФГПИ к 40-летию ФГПИ. Вып. 377. Гуманитарные и естественные науки. – Ташкент-Фергана, 1970. – С. 186-190., Абдурахмонов Г. К переводу “Кутадгу билиг” на русский язык // Советская тюркология. – Баку, 1970. – № 4. – С. 120-126., Абдурахмонов Г. “Кутадгу билиг” танқидий матнини тайерлаш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти журнали. – Тошкент, 2006. – № 4. – Б. 40-44.

⁵ Каримов К. “Кутадгу билигда” келишик категорияси: Филол. фан. ном. ... дис. – Т.: 1962. – 194 б.

нашр эттириди. Олим томонидан асарнинг филологик ҳамда поэтик жиҳатларига оид бир қатор илмий тадқиқотлар эълон қилинди¹. Асар тўртликларининг яхлит ҳолдаги нашри ҳам бевосита шу олим номи билан боғлик². Олим асарни турли тизимларда ўрганиш билан бирга унинг хорижий тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган ишларга ўз танқидий муносабатларини ҳам билдирган³. Жумладан, уларнинг бирида қирғиз олимлари У.Асаналиев ва К.Аширалиевларнинг асар тили бўйича билдирган фикр-мулоҳазалари ва тахлилларида бир қатор хато ва камчиликлар аниқ далиллар асосида очиб берилган.

Бокижон Тўхлиев асарни замонавий адабиётшунослик тамойиллари асосида тадқиқ этиб келаётган олимлардан биридир⁴. У “Кутадғу билиг”нинг жанр хусусиятларини ўрганиш устида салмоқли тадқиқотларни амалга ошириди, асар поэтикаси, жанри ва ундаги бадиий санъатлар масалаларини, шунингдек, асарнинг туркий ҳалқлар фольклори билан алоқадор жиҳатларини атрофлича таҳлил қилди⁵, булар асосида монографиялар⁶ нашр этди. Булардан ташқари, “Кутадғу билиг”нинг ўзбек тилида кирилл ва лотин алифболарида болаларбоп нашрларини чоп эттириди. Олимнинг янги маълумотларига қараганда шу кунларда асарнинг янги мукаммал

Каримов Қ. “Кутадғу билиг”ни транскрипция ва тасвиф қилиш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 5. – Б. 28-34., Каримов Қ. Восита келишиги (“Кутадғу билиг” материаллари асосида) // Ўзбек тили тарихи масалалари. – Т.: Фан, 1977. – Б. 47-54., Каримов Қ. Илж бадиий достон. – Т.: Фан, 1976. – 223 б., Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” // Общественные науки в Узбекистане. – Тошкент, 1965. – № 8. – Б. 27-30., Каримов Қ. “Кутадғу билиг”нинг топилиши ва ўрганилиши тарихидан // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. – Т.: ЎзФА, 1961. – Б. 26-29., Каримов Қ. “Кутадғу билиг”нинг тузилиши ва вазни // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. – Т.: ЎзФА, 1961. – Б. 66-21.

Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тасвиф. Нашрға тайёрловчи. Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971. – 971 б.

Шукуров Ш., Каримов Қ. “Кутадғу билиг”нинг тили таҳлилига бағишлиланган бир тадқиқот хусусида // Ўзбек тили тарихи масалалари. – Т.: Фан, 1977. – Б. 159-168.

Тухлиев Б. Краткий обзор изданий с древнейшим письменном памятнике “Кутадгу билиг” // Библиотеки Узбекистана. Сб. стат. по теории и практике библиотечного дела. – № 11. – Ташкент, 1981. – С. 129-140., Тухлиев Б. Қадимий ёзма ёдгорлик – “Кутадғу билиг” нашрлари хақида кисқача обзор // Ўзбекистон кутубхоналари. Кутубхоначиллик назарияси ва практикасига оид мақолалар тўплами. № 12. – Тошкент, 1982. – Б. 151-165; Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий ҳалқлар фольклори. – Тошкент.Вауоз, 2014/

Тухлиев Б. Поэтика “Кутадғу билиг” Юсуфа Хас Ҳаджиба: Дис. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – 147 с.

Тухлиев Б. Билим – эзгулик йўли. – Т.: Фан, 1990. – 24 б., Тухлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асари ва айрим жанрлар такомили (маснавий, тўртлик, қасида). – Т.: Аср-Матбуот, 2004. – 119 б., Тухлиев Б. Вопросы поэтики “Кутадғу билиг” Юсуфа Хас Ҳаджиба – Т.: Аср-матбуот, 2004. – 214 с.

матни, транскрипцияси ва рус тилига таржимаси амалга оширилмоқда¹.

Туркийшунослик, жумладан, “Кутадғу билиг”нинг тил ва ёзув хусусиятлари устида жиддий тадқикотлар олиб бораётган яна бир йирик олим Қосимжон Содиковдир². Унинг изланишлари натижасида асар кўлёзмаларининг график хусусиятлари анча батафсил текширилди, шулар асосида туркийшунослик бир қатор илмий холосаларга эга бўлди. Олимнинг тадқиқотларида асар кўлёзмаларининг топилиш тарихи, тузилиши, ўзаро тафовутлари, жумладан, кўлёзмалардаги тушиб колган айрим қисмлар тўғрисида илмий маълумотлар берилган. Асар кўлёзмаси нусхаларини таҳлил қилиб, “...Ҳирот нусхасида сатрларда изчиллик йўқ, айрим бетлари зичлашиб кетган. Кўпи 33-36 сатрли, баъзан 48, ҳатто 20 қаторли саҳифалар ҳам бор. Котиб (бахши)нинг шошилиб ёзгани сезилиб туради.

... Қоҳира нусхасида ора-ора асарнинг саҳифалари, ҳатто айрим боблари ҳам тушиб қолган. Баъзи бетлари аралашган ҳолда қайта муқоваланган. Мазкур нусхада асарнинг якуни йўқ.

... Намангандан нусхасида асарнинг якуни йўқ: китоб “Ўзғурмиш Ўгдулмишга панд беришини айтади” бобида тугайди. Ҳатто мана шу боб охирламасданоқ узилиб қолган” – деб таъкидлайди. Шу тарзда у учта кўлёзманинг ҳар бирига мукаммал филологик тавсифлар бериб чиқади.

Шунингдек, Қ.Содиков асар нусхалари бобларининг киёсий жадвалини ҳам тузган³. Мазкур тадқиқотнинг “Кутадғу билиг” нашрлари бўлимида жаҳон туркийшунослигида асарнинг ўзбек ва бошқа турли тиллардаги табдил ва таржималари рўйхати

Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг”нинг матни ва таржимаси хусусида // Адабий таълим ва ёшлар тарбияси. Республика амалий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2010. – Б. 24-26.

Содиков Қ. “Кутадғу билиг”нинг уйғур ёзувидаги варианти ҳақида // Адабий мерос. Ўзбек адабиёти тарихидан тадқиқот ва материаллар. Илмий асарлар тўплами. – Тошкент, 1983. – № 3. – Б. 57-62., Содиков Қ. “Кутадғу билиг”нинг тил хусусиятлари // Исҳоқов М. Раҳмонов Н., Содиков Қ., Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – Б. 229-306., Махмудов Қ., Содиков Қ. XI-XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар. – Т.: Фан, 1994. – 164 б., Содиков Қ. “Кутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли кўлёзмаси ва асар вариантиларига масаласи // Адабий мерос. Ўзбек адабиёти тарихидан тадқиқот ва материаллар. – Тошкент, 1998. – № 1-2. – Б. 29-34., Содиков Қ. Туркий ҳужжатчиликимиз асослари. // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 1998. № 3. – Б. 30-32., Содиков Қ. Туркий матннавислик тарихидан // Каюмов А., Исҳоқов М., А.Отахўжаев, Қ.Содиков. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Т.: Ёзувчи, 2000. – Б. 146-204., Исҳоқов М., Содиков Қ., Омонов К. Мангу битиклар. – Т.: 2009. – Б. 96-98.

Бу ҳақда каранг: Содиков Қ. Туркий матннавислик тарихидан // Каюмов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиков Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Т.: Ёзувчи, 2000. – Б. 146-204.

келтирилган. Эслатиш керакки, ушбу рўйхатга Н.Гребневнинг¹ русча, Р.Денкофф² ва В.Мейнинг³ инглизча таржималари киритилмаган⁴.

“Кутадғу билиг”нинг таржимашунос олимларимиз назарига тушганига ҳам анча вакт бўлди. Ғулом Ҳўжаев ўз номзодлик диссертациясида ўзбек адабиётининг бадиий-услубий ўзига хосликларининг немис тилида қайта яратиш масалаларини киёсий таҳлил қилди⁵.

“Кутадғу билиг”нинг Р.Денкофф каламига мансуб биринчи инглизча таржимаси хусусида илк маротаба тилшунос олим, профессор Абдузухур Абдуазизовнинг мақоласи чоп қилиниб, унда таржиманинг ўзига хос томонлари, ютуқлари, камчиликлари кўрсатилиб, мутаржим ҳақида фикрлар билдирилган⁶. Шу ўринда Юсуф Ҳос Ҳожибининг акл ва заковат борасидаги фалсафий қарашлари тўғрисида олимлар ўртасидаги муноザарали масалага эътибор қаратамиз. Адабиётшунос олим Н.Маллаев ўз тадқикотида Юсуф Ҳос Ҳожибининг ахлоқий-таълимий қарашлари борасида фикр билдирап экан, “Юсуф Ҳос Ҳожибининг фалсафий қарашлари, хусусан, медицинага оид мулоҳазалари Абу Али Ибн Синонинг мероси таъсирида шаклланган бўлиши керак. Шоир “Тожи Ҳаким” деганда⁷, Абу Али Ибн Синони кўзда тутган бўлиши мумкин”⁸, – деб ёзади. Бу фикр немис олими Отто

Юсуф Баласагунский. Наука быть счастливым. Перевод Наума Гребнева. – М.: Художественная литература, 1975. – 188 с.

Denkoff R. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilik): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. – 281 p.

Yusuf Balasaguni. Beneficent Knowledge / Translated into English by W. May. – Moscow-Bishkek: 1998. – 510 р.

Бу ҳақда қаранг: Содиков К. “Кутадғу билиг”нинг нашрлари // Туркий матннавислик тарихидан // Қаюмов А., Исҳоқов М., Отажӯжаев А., Содиков К. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Т.: Ёзувчи, 2000, – Б. 159-161.

Ходжаев Г. Воссоздание художественно-стилистического своеобразия произведений узбекской литературы в переводе на немецкий язык: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1985. – 24 с.

Абдуазизов А. “Кутадғу билиг” инглиз тилида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1993. – № 28 (3236).

Аслида “Тожи Ҳаким” ифодаси асар матннда мавжуд эмас. Эҳтимол, бу китобни нашр этишдаги техник ҳатолик туфайли содир бўлган бўлиши ҳам мумкин. Асарда унинг ўрнида “тажик билгаси” ифодаси кўлланган: Нэку тэр эшиттгил тәжик билгаси, Тәжик билгелари жавықар куси (Тожик донишманди нима дейди, эшитгин, Тожик донишмандлари (нинг) овозаси таралади). Аслида, у “тожик ҳакими” бўлиши мумкин (3226).

Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тўлдирилган учинчи напр. – Т.: Ўқитувчи, 1976, – Б.126-127.

Албертс томонидан ҳам таъкидланган¹. А.Абдуазизов бу фикрни маъқулламайди. У ёзди: "... Бу фикр ҳакиқатга зиддир. Гүёёки Абу Али Ибн Сино ақл ва заковатни бир-биридан ажрагиб, фалсафий жиҳатдан аввал ўрганилади, кейин заковат қилинади, деб ёзган эмиш. Юсуф Хос Ҳожиб эса шу ғояни қабул килган эмиш. Ғаҳоланки, Юсуф Хос Ҳожиб асарда ақл ва заковатни ажралмас ҳолда изоҳлаган"². Бу бизнингча ҳам айни ҳакиқатдир.

Таржимашунос олим Зоҳиджон Содиков бир неча йиллардан бери "Кутадғу билиг"нинг хорижий тиллардаги талқинларини таржимашунослик тамойиллари асосида илмий таҳлилдан ўtkазиб келаётган олимлардан биридир. Унинг дастлабки тадқиқотларида асарнинг иккита немисча таржимаси аслият билан қиёсланиб таҳлилдан ўtkазилди³. Олим бу тадқиқотида "Кутадғу билиг"нинг венгер шарқшуноси Ҳ.Вамбери ва рус-олмон туркийшуноси В.Радловлар томонидан амалга оширилган немисча таржималарини қиёсий таҳлил этган. З.Содиков Р.Денкофф таржимасига илова этилган кириш сўзини ўзбек тилига ўтириб, "Жаҳон адабиёти" журналида чоп этди⁴. Муаллиф мақолага инглизча таржима ва мутаржим ҳақидаги, унинг таржимадаги муваффакияти, шунингдек, Р.Денкоффнинг асар тўғрисидаги айрим фикрларига танкидий мулоҳазаларни ҳам илова қилган.

Олимнинг асар таржималари ҳақида эълон қилган монографияси ҳам бу соҳадаги муносиб ютуқлардан бири сифатида эътироф этилиши мумкин⁵. Унда китобнинг Ғарб ижтимоий-эстетик қарашлари билан муносабатлари ҳақида анча кенг мулоҳазалар билдирилган. Юсуф Хос Ҳожибининг ижтимоий, шунингдек, бадиий-эстетик тафаккур тарихида тутган ўрнига тегишли баҳо берилган. Унинг таржимашунослик нуқтаи назаридан чиқарган хуласалари соҳа ривожига муносиб ҳисса бўлиб кўшилиши шубҳасиз.

Denkoff R. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. – P. 12.

Абдуазизов А. "Кутадғу билиг" инглиз тилида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1993. - № 28 (3236).

Содиков З. Юсуф Хос Ҳожиб "Кутадғу билиг" асарининг олмонча илмий-адабий талиқинлари: Филол. фан. ном. ... дисс – Т., 1994. – 134 б.

Роберт Денкофф. Баҳту таҳтга элтувчи билим. Инглиз тилидан З.Содиков таржимаси // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2005, Ноябр. – Б. 152-154.

Содиков З. "Кутадғу билиг" таржималарининг қиёсий-типологик таҳлили. – Т.: Фан, 2007. – 171 б.

Таъкидлаш керакки, олим тадқиқотларига В.Мейнинг инглизча таржимаси жалб этилмаган. Шунинг учун ҳам асарнинг русча ва икки инглизча таржимасини аслият билан шеърий таржима конуниятлари асосида қиёсий-типологик таҳлил этиш долзарб аҳамият касб этади.

Асарнинг матний муаммоларини ўрганишда Ҳ.Нематов зълон қилган илмий тадқиқот ишилари алоҳида аҳамиятга эга¹. Олим ўз тадқиқотларида, асосан, асарнинг матни, ундаги кемтикликлар ва қўллэзмалардаги номутаносибликларни атрофлича таҳлил этди. Асарнинг Наманган нусхасидан тушиб қолган маълум кисмларини қиёсий таҳлил орқали аниклади.

Академик Баҳтиёр Назаров асар юзасидан Индиана университетидаги халқаро конференциядаги ўз маъruzасида “Кутадғу билиг”нинг туркий халклар ва жаҳон адабиётидаги тутган ўрни, Юсуф Ҳос Ҳожиб дидактикасининг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида асосли фикрларни билдирган. Асар муаллифини Шарқнинг буюқ мутаффаккирлари билан бир каторда Аристотель ва Сукрот каби ғарб донишманлари билан тенглаптиради ва биз бунга тўлиқ қўшиламиз.

Адабиётшунос Ҳамро Абдуллаев² асардаги халқ мақоллари ва афоризмларни илмий таҳлилдан ўтказди. Уларнинг туркий халклар, жумладан, ўзбек, қоракалпоқ ва қозоқ фольклоридаги варианtlари билан қиёсий таҳлил қилди. Тадқиқот юзасидан илмий рисола чоп этди³.

Юртимизда “Кутадғу билиг”ни педагогик жиҳатдан ўрганишда дастлаб А.Ахметова⁴ илмий тадқиқот олиб борган бўлса, асарни таълим босқичларида ўрганиш бўйича Б.Абдурахмонова⁵ номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Бундан ташқари, асарнинг турли кирраларини ўрганишга ҳисса қўшган яна кўплаб олимларнинг номларини келтириш ўринли. Ҳусусан, А.Қаюмов⁶, Ҳ.Болтабоев¹, Ҳ.Ҳомидов²,

¹ Нематов Ф. Юсуф Ҳос Ҳожиб. Ўзгурмишининг ўлими (“Кутадғу билиг”дан) // Ўзбек тили ва адабиети. – Тошкент, 1973. – № 1. – Б. 64-65.

² Абдуллаев Ҳ. Халқ мақолларининг “Кутадғу билиг” поэтикасидаги ўрни ва бадиий-эстетик функциялари. Филол. фан. ном. ... дисс. – Т.: 2005. – 160 б.

³ Абдуллаев Ҳ. “Кутадғу билиг”да халқ маколлари. – Нукус: Билим, 2003. – 15 б.

⁴ Ахметова А.К. Педагогические взгляды Юсуфа Ҳас Ҳаджиба Баласагунского (по поэме “Кутадғу билиг”): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Т.: 1990. – 24 с.

⁵ Абдурахмонова Б. Таълим босқичларида “Кутадғу билиг”ни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари. Пед. Фан. ном. дисс.... автореф. – Т., 2007. – 24 б.

⁶ Қаюмов А. Эзгулик инжулари // Совет Ўзбекистони. – Тошкент, 1966. 30 сентябр., Қаюмов А. Кутадғу билиг // Гуллистон, – Тошкент, 1967. – № 1. – Б. 9-11.

М.Имомназаров³, О.Жўраев⁴, Б.Валихўжаев⁵, М.Хайруллаев⁶, Э.Фозилов⁷, А.Алиев⁸, Э.Умаров⁹, А.Ёкубов¹⁰, Х.Кўрўғли¹¹, М.Саидов¹², И.Баролина¹³ каби олимлар асарнинг адабий-лисоний, фалсафий, ахлоқий хусусиятларига оид масалалар юзасидан тадқиқотлар олиб бориши.

Қатор тадқиқотлардан англашиладики, мавжуд учта қўлёзма асосида “Кутадғу билиг”нинг мукаммал танқидий матни транскрипцияси ва табдилини яратиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир.

Бугунги кунда ҳам асарни ўрганишга катта қизиқиши билдирилаётганини алоҳида қайд этиш лозим. Унга тилшунос ва адабиётшунос ёшлиаримиз турли жиҳатдан ёндашиб, илм-фанинг сўнгти ютуқлари асосида асардаги факт ва ҳодисалар моҳиятини ёритиб беришга интилмоқдалар. Журнал ва илмий тўпламларда асарнинг бошқа поэтик хусусиятлари ҳақида ҳам кўплаб кузатишларининг эълон қилиб борилаётганини кўриш мумкин¹⁴.

¹ Болтабоев Х. Юсуф Ҳос Ҳожиб. “Кутадғу билиг”дан // Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари Ҳамидулла Болтабоев талкинларида. 1-китоб. Қайта ишланган ва тузатилган иккинчи нашр. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2008. – Б. 334-337.

² Ҳомидов Ҳ. Қирқ беш аллома хикояти. – Т.: Фан, 1995. – Б. 65-71.

³ Имомназаров М. Юсуф Ҳос Ҳожиб // Буюк сиймолар, алломалар. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 1995, – Б. 46-48.

⁴ Жўраев О. Юсуф Ҳос Ҳожибининг образ яратишдаги маҳорати // Адабий меърос. Ўзбек адабиёти тарихидан материал ва тадқиқотлар. Илмий асарлар тўплами – Т.: Фан, 1982. – № 1 (21). – Б. 58-62.

⁵ Валихўжаев В. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Фан, 1974. – Б. 29-33.

⁶ Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғонини даври маданияти. Ўрта Осиёда IX-XII асрларда маддий тараққиёт (уйғонини даври маданияти). – Т.: Фан, 1994. – Б. 44-46.

⁷ Фазилов Э.И. Лексика “Кутадғу билиг” в древнетюркском словаре // Советская тюркология. – Баку, 1970. – № 4. – С. 165-168.

⁸ Алиев. А. “Кутадғу билиг” ва “Девону дугот ит-турк”нинг Наманиган шеваларига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 5 – Б.35-37.

⁹ Умаров Э. “Кутадғу билиг”даги бир ибора тарихи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 6. – Б. 64-66.

¹⁰ Ёкубов А. “Кутадғу билиг”да давлатчилик концепцияси. – Т.: Халқ мероси, 1997. – 64 б., Ёкубов А. Юсуф Ҳос Ҳожиб тасаввуфи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1995, 9 июн.

¹¹ Корогли Ҳ. Алт Эр Тонга и Афрасияб по Юсуфу Баласагуни, Махмуду Кашибари и другим авторам. Советская тюркология, – Баку, 1970. – № 4. – С. 108-115.

¹² Азимов И., Саидов М. Юсуф Ҳос Ҳожибининг ахлоқий қарашлари. – Т.: 1993. – 26 б.

¹³ Баролина И. Поэма Кутадгу билиг // Юсуф Ҳас Ҳаджиб. Наука быть счастливым. Перевод Н.Гребнева. – Т.: Изд-во Литература и искусства им. Гафура Гуляма, 1963, – С. 118.

¹⁴ Мирсамикова Р. “Кутадғу билиг”да юз билан боғлиқ руҳий тасвирилар // Классик мерос ва ёшлар тарбияси. Республика илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент, 2004. – Б. 61-63., Тошбулатова Д. “Кутадғу билиг” асаридаги маколалар таржимаси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. – № 5. – Б. 74., Иботов С. “Кутадғу билиг”нинг бир таржимаси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. – № 5. – Б. 71-73.

Тадқиқотлар шуни күрсатмоқдаки, “Кутадғу билиг”ни хорижий тилларга таржима қилиш иши асар ёзилган даврдаёк бошланган экан. Асар ўша пайтнинг ўзида турли халқлар орасида “Адаб ул-мулук”, “Анис ул-мамолик”, “Зийнат ул-умаро”, “Шоҳномаи туркий” ва “Кутадғу билиг” номлари билан машхур бўлганлигига ишоралар бор¹. Демак, асар ўша даврнинг ўзидаёк ўзга элларга маълум ва машхур бўлган, бошқа тилда гаплашувчилар уни ўзлаштирганлар.

Асар XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида икки маротаба немис тилига таржима қилиниб, у ҳақда маҳсус тадқиқотлар яратилди². Ўтган асрнинг ўрталарига келиб бу ноёб асарни турк³, рус⁴ ҳамда Марказий Осиё⁵ туркийшунослари жиддий ўрганиб, бир қатор танқидий матн, табдил ва таржима нашрларини яратдилар. Юқорида таъкидлаганимиздек, 1983 йилда “Кутадғу билиг” ilk маротаба Роберт Денкофф томонидан инглиз тилига ўгирилди.

Шу ўринда таржимон хақида ҳам айрим маълумотларни келтириш жоиз кўринади. Асли Нью-Йоркнинг Рочестер шаҳрида 1941 йил туғилиб, вояга етган Роберт Данкофф Колумбия Университетида таҳсил олгач, 1964 йил Туркияга АҚШнинг Тинчлик корпуси кўнгилли вакили сифатида хизматга борди ва у ерда инглиз тилидан дарс берди. Мутаҳасислиги шарқшунос бўлган Денкоффни кадимий туркий обидалар ўзига маҳлиё этган эди. Бир неча йиллик фаолияти давомида Денкофф Туркияда туркий ёзма ёдгорликлар тарихи, бадияти ва матний ҳусусиятлари устида илмий изланишлар олиб борди. 1971-йил Харвард Университетида турк ва исломий ёдгорликларни тадқиқ

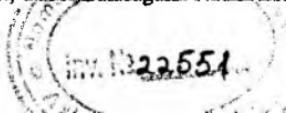
Юсуф Ҳос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи. Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 114.

Radloff W. Kutadku Bilik. Facsimile der Uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wienio –St. Petersburg: 1890., W.Radloff. Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun. Teil 1: Der Text in Transkription. Teil 2: Text und Uebersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo. – St.Petersburg: 1891, 1910. – 252 s., Wamberi Herman. Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Biling. Uigurische Text mit / Transcription und Uebersetzung von Herman Wamberi. – Innsbruck: 1870. – 15 s.

Arat R.R. Kutadgu Biling I: Metin. – Ankara: 1979. – 656 s, Arat R.R.Kutadgu Biling II Çeviri. Turk Tarihi Kurumu Basimevi, – Ankara: 1994. 6-baski. – 560 s.

Иванов С.Н. Юсуф Баласагуни. Благодатное знание. – М.: Наука, 1983. – 556 с., Юсуф Баласагунский. Наука быт счастливым. Перевод Наума Гребнева. – М.: Художественная литература, 1975. – 188 с.

Жусуп Баласагун. Кутти билик. Коне турки тилинен ағдарғанжесе жазған А.Эгубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 348 с., Юсуф Ҳос Ҳожиб. “Кутадғу билиг”. Ҳозирги уйғур тилига таржима. – Пекин: Миллатлар нашриёти, 1984. 454 б., Yusuf Bałasagumi. Nauka Est Scastliva. Translata Hrebcik. – Praha: Novi Orient, 1961. – S. 46-165.

қилиш бүйича номзодлик диссертациясини ёқлади ва докторлик илмий унвонини олди. Сүнгра 1979-йил Чикаго Университетида профессор унвонини олгунга кадар Брандейс ва Аризона Университетларида шаркшунослик, хусусан туркшунослик бүйича талабаларга дарс берди.¹ У ўзининг илмий изланишларида Усмоний турк тилидаги ёзма ёдгорликларнинг лингвистик ва бадиий хусусиятларини тадқиқ этди. Шу билан бирга Ўрта-Осиёдаги исломий-туркий ёзма обидаларни ўрганди.

Р.Денкофф ўз илмий изланишларининг асосий кисмини туркийшуносликка бағишилаган. Олим бу борада салмокли меҳнат қилиб, соҳага оид илмий рисолалар² ва мақолалар чоп эттиради. У турли динлар назарияси, хусусан, Куръони карим ва ҳадислардан ҳам яхши хабардор. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Р.Денкофф “Кутадғу билит”ни таржима килишда қўплаб қадимги туркий манбаларга таяниб иш кўрган. Асар таржимасига киришар экан, у туркий ҳалқлар тарихи, урф-одатлари, диний эътиқодлари ва форс, хинд, юонон манбаларидаги маълумотларни ҳам синчилаб, чукур ўрганди.

Таржимон “Кутадғу билит”нинг ўзига хос жиҳатлари хақида фикр юритиб, “Юсуф Хос Ҳожиб асарда қораҳонийлар давридаги икки хил: эрон-исломий ва туркий донишмандлик анъаналарини бир-бири билан омухталаштиришга ҳаракат килган. Буларнинг биринчиси ўтрок, иккинчиси эса кўчманчи ҳалқлар маданиятига тегишилдири. Шубҳасиз, кўчманчи ҳаётдан ўтрок турмуш тарзига ўтиш хукмдорлик санъатига бўлган талабни ўзгартиради, чунончи, “Кутадғу билит” ғоялари идеал ҳукмдор бўлиш йўл-йўриқларини ўзида мужассамлаштирган. Шунингдек, Юсуф Хос Ҳожиб “Шоҳнома”дек асарнинг туркий намунасини яратиш

<http://humanities.uchicago.edu/dents/nelc/facultyPages/dankoff/index.html>

Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilik): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. – 281 p., Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), edited and translated with introduction and indices. Cambridge, Mass. Part I: 1982 (Pp. xi + 416). Part II: 1984 (Pp. iii + 381). Part III: 1985 (Pp. 337 + microfiche)., The Alexander Romance in the Diwan Lughat at-Turk. Humaniora Islamica 1 (1973). – P. 233-44, A note on khutu and chatuq // Journal of the American Oriental Society 93.4 (1973). P. 542-43., Kashgari on the Beliefs and Superstitions of the Turks // Journal of the American Oriental Society 95.1 (1975). – P. 68-80., Textual Problems in Kutadgu Bilig // Journal of Turkish Studies 3 (1979). – P. 89-99., On Nature in Karakhanid Literature // Journal of Turkish Studies 4 (1980). – P. 27-35., Some Notes on the Middle Turkic Glosses. Journal of Turkish Studies 5 (1981). 41-44, Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture // Central Asian Monuments (ed. Hasan B. Paksoy, – İstanbul: 1992), P. 73-80., Yusuf Khass Hadjib // Encyclopedia of Islam, New Edition. Vol. XI (2001). – P. 359-360.

илинжи бўлган”лигини қайд этади¹. Р.Денкофф туркий адабиётда иккинчи “Шоҳнома” – “Шоҳномаи туркий” яратилганини ифтихор билан таъкидлайди. Таржимон “Кутадғу билиг”ни “Қобуснома” ва “Сиёсатнома” каби “Шоҳлар ойнаси” жанрида ёзилган асарлар сирасига киритади².

Сайнс (Малайзия) университети профессори доктор Желани Харун ўзининг “Шоҳлар ойнаси” жанри устида олиб борган тадқиқотида Ибн Қутайбанинг “Китоб ал-Султон”, Ибни Тайфурнинг “Китаб ал-Боғдод”, Низомулмулкнинг “Сияр ал-Мулук”, И мом ал-Ғаззолийнинг “Насихат ал-Мулук”, Мухаммад Бақир Нажми Сонийнинг “Маузахи Жаҳонгир” ва Юсуф Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асарлари “Шоҳлар ойнаси” жанрида ёзилганлигини таъкидлайди³. Айтиб ўтиш керакки, жаҳон адабиётида “Шоҳлар ойнаси” жанри, унинг тарихи ва ўзига хос хусусиятлари тўғрисида З.Содиков тадқиқотларида ҳам батафсил таҳлиллар берилган⁴.

“Кутадғу билиг” ўзининг услубий жиҳатлари билан “Шоҳлар ойнаси” жанрини ўзида акс эттираса-да, у бошқа ҳалқлар адабиётида учрамайдиган кўплаб хусусиятлари билан ажралиб туради. Буларнинг энг асосийси унинг соф бадиий асар эканлигидир. Унинг Шарқдаги етакчи адабий шакл – шеърий тарзда яратилгани ҳам тасодифий эмас. Асарнинг яна бир ўзига хослиги шуки, унда туркий ҳалқлар фольклорининг, демакки, қадими анъаналарнинг кучли таъсири ҳам жуда ёрқин тарзда мужассамлашган⁵. Олим-мутаржим таҳлилларига кўра, асарнинг тасвир тамойилларида, шунингдек, бадиий-эстетик ғояларида эрон-исломий ва туркий анъаналардан ташқари, қадими юонон ва буддавий донолик намуналарининг акси ҳам якқол қўзга ташланади.

“Кутадғу билиг”нинг Р.Денкофф қаламига мансуб инглизча таржимаси ўзининг замонавий тилда ёзилганлиги билан

Yusuf Khass Hajib. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Biliq): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. – Р. 35.

Содиков. З “Кутадғу билиг” таржималарининг киёсий-типологик таҳлили. – Т.: Фан, 2007. – Б.37.

Jelani H. Karya Ketatenaragaan Meleyu Yang Terakhir // Kitap Kumpulan Rinkas Berbetulen Lekas. – Malaysia: Sari 19. 2001. – Р. 136.

Бу ҳақда қаранг: Содиков З. “Кутадғу билиг” таржималарининг киёсий-типологик таҳлили. – Т.: Фан, 2007. – Б.86.

Бу ҳақда қаранг: Кононов А.Н. Баласоғуныли Юсуф ва унинг “Кутадғу билиг” достони ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, – Тошкент, 1970, – № 5, – Б.3-14.

эътиборли. Мутаржим таржимани турк олими Рашид Раҳмати Арат томонидан 1947 йил нашр этилган турк тилидаги танқидий матн¹ асосида амалга оширди. Танқидий матндан айрим ноаниқликларга аниқлик киритиш учун асарнинг учта кўлёзмаси ва турк тилидаги таржимага² ҳам мурожаат этган³.

Таржимон X-XI асрларда яратилган пандномалар, давлатни бошқариш йўриқномалари ва шу турда яратилган асарларни қиёсий таҳлил этар экан, “Кутадғу билиг” барча жиҳатлари билан “Шоҳлар ойнаси” жанрида бўлиб, Юсуф Хос Ҳожиб туркий адабиётга янги адабий жанрни олиб киргандигини исботлайди.

“Кутадғу билиг”ни жаҳоннинг кенг илмий оммасига танитиши ишига Ғарб шарқшунослари жуда катта ҳисса қўшишган. Агар бу ишни немис ва рус шарқшунослари XIX асрнинг охирида амалга оширган бўлсалар, асар XX асрнинг 80-йилларига келиб Америка адабий жараёнинга кириб борди ва кисқа вактда ўз ўрнига эга бўлди. У америкалик китобхонларнинг севиб ўқишлидан ташқари, жаҳоннинг нуфузли кутубхоналаридан ўрин олди. Таржима юзасидан турли матбуотнашрлари, илмий тўпламлар ва интернет саҳифаларида тақризлар чоп этилди. Жумладан, туркийшунос олим Талат Текин нуфузли Америка Шарқшунослик Жамияти журнали (*Journal of the American Oriental Society*) ва кўплаб бошқа илмий тўпламларда Р.Денкофф таржимасининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида макола ҳамда тақризлар эълон қилган⁴. Мазкур таржима катор илмий тадқиқотлар учун фойдали манба бўлиб келмоқда. Жумладан, Омир Элчи ўғли ва Ҳилми Озденларнинг “Юсуф Хос Ҳожиб ва Суқротнинг билим ва заковат борасидаги

Бу ҳақда қаранг: Yusuf Has Hajib. “Wisdom of Royal Glory” Translation with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. The University of Chicago Press, – Chicago: 1983. – P. 33.

Бу ҳақда қаранг: Ўша китоб. Notes to pages 21-40. – P. 274.

Мазкур инглизча таржима 281 бет бўлиб, таркибий жиҳатдан сўзбоши (Preface), шартли кисқартмалар (Abrevetions), кириш (Introduction), асосий матн, биринчи илова (Appendix 1), иккинчи илова (Appendix 2) ва изоҳлар (Notes)дан иборат.

Tekin T. Review of Robert Dankoff, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. By YUSUF KHASS HAJIB, Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281. In: Journal of Near Eastern Studies, The University of Chicago, Vol.48, No.1 (January 1989): 68-70., Review of Robert Dankoff, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. By USUF KHASS HAJIB, Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281. In: Turk Dilleri Arastirmları 1991: 197-200 (Cev. M. Olmez)., Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes (tanıtma) (pdf), <http://www.dilbilimi.net/tekint.htm>.

муштарак фикрлари”¹, “XI аср намунаси “Кутадғу билиг” ва инсон этикасининг тўрт принципи”², Асқар Замоннинг “Ислом иктисади: Адабиётнинг ўрни”³ ва С.Нажимудинова, М.Рахимбек ўғлиниң “Юсуф Хос Ҳожибининг ‘бошқарув борасидаги қарашлари”⁴ мавзуларидаги тадқиқотларида “Кутадғу билиг”нинг Р.Денкофф таржимаси асосий тадқиқот обьекти сифатида олинган. Булар, ўз навбатида жаҳон фани ва адабий муҳитида яна бир нодир илмий маңба пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Аввал таъкидланганидек, 2007 йилга келиб “Кутадғу билиг”нинг яна бир инглизча таржимаси ўзбекистонлик китобхонлар хукмига ҳавола этилди⁵. Калифорния академиясининг Кирғизистондаги филиали таъсисчилигида 1998 йил Москва-Бишкекда Чингиз Айтматовга бағишлиб нашр этилган ушбу китоб “Yusuf Balasaguni ‘Beneficent knowladge’” (Юсуф Боласоғуний. Саодатга элтувчи билим) деб номланган. Асар инглиз шоири ва таржимони Волтер Мей томонидан таржима қилинган.

Шоир ва таржимон, Волтер Мей 1912 йил 22 декабрда Англияning Брайтен шаҳрида ишчи оиласи туғилган. У умрининг ўттиз йилдан кўпроғини Москвада ўtkазади ва рус шоираси Людмила Серастоновага уйланади. Моҳир таржимон бир қатор рус, белорус, украин шоирларининг шеърларини инглиз тилига таржима қилади. Унинг таржимонлик тажрибаси тарихида қирғиз ва догоистонлик шоирлар шеърлари ҳам салмоқли ўрин тутади. Жумладан, “Игорь жангномаси”, Осетия эпоси “Нартлар эртаклари”, қирғиз қаҳрамонлик эпоси “Манас”, қирғиз мумтоз шоири Аликул Османовнинг “Кўл тўлқинлари”, буюк қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов ва қозоқ шоири Мухтор Шахановларнинг сұхбатларидан иборат “Чўққида қолган овчининг нолалари” китобини, Чингиз Айтматовнинг “Соҳил

Elcioglu O., Ozden H. Common thoughts of Sakrates and Yusuf Khass Hajib on Wisdom and Virtue // Journal of International Society for the History of Islamic medicine. -№5. April 2004 – P. 20-25 // <http://www.ishim.net/ishim/5/06.pdf>.

Sample from 11 century: Kutadgu bilig and the four Principles of Bioethics // Iranian journal of Public Health Vol.37, № 2, 2008. – P. 112-1119. // www.sid.ir/en/viewssid/J.pdf.

Zaman A. Islamic economics: Survey of literature. International Institute of Islamic Economics. – Pakistan: 2008. – 103 p.

Najimudinova S. M. Rakimbek Uuli. Renovation from retrospectivly: The thoughts on manegement of Yusuf Khass Hajib in “Kutadgu bilig” // Second international congress entrepreneurship. May 7-10. – Bishkek: 2008. – P. 164-168.

Содиков З., Сидиков К. “Кутадғу билиг”нинг янги таржимаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2007, 6 апрель – № 14 (3894).

бўйлаб чопаётган олапар” асарини, Мухтор Шахановнинг “Тараққиёт хатолари” шеърини, Л.Серостанованинг бир канча шеърий тўпламларини ҳамда А.С.Пушкиннинг танланган асарлар тўпламини тўлалигича таржима қилган. У бир неча шеърий китоблар муаллифи бўлиш баробарида, бир неча тилларни, шу жумладан, халқаро эсперанто тилини ҳам билган¹.

Бу асарнинг инглиз тилидаги биринчи шеърий таржимасидир. Китоб 212 саҳифадан иборат бўлиб, 6646 байтни ўз ичига олган (Р.Денкоффда кириш кисмидан ташқари 281 саҳифа, 6646 байт; Қ.Каримовда 964 саҳифа, 6408 байт). Китоб таркибий жиҳатдан сўзбоши, кириш (2 боб, 77 байт), “Саодатга элтувчи билим” (85 боб, 6521 байт), хулоса (3 боб, 125 байт), киришга изоҳлар, луғат ва эпилогдан ташкил топган. Айтиш мумкинки, мазкур таржима шаклий томондан мукаммалликни даъво қила олади. Таржима китобхонлар ҳукмига ҳавола этилгандан сўнг у кўплаб илмий тадқикотларга жалб этилди. Ҳозирда жаҳоннинг кўп мамлакатларида ушбу таржиманинг ўзига хос жиҳатлари турли тизимларда ўрганилмоқда². Туркий давлатчилик, ислом тарихи ва бошқа бир қанча соҳаларда “Қутадғу билиг”нинг В.Мей таржимаси асосий илмий манбалар каторида турибди. Таржима юзасидан атоқли қирғиз олими, академик Рустан Раҳмоналиев ҳам илиқ фикрлар билдирган.

Шу ўринда Р.Раҳмоналиев ва ноширларнинг “Уйғур шоири Юсуф Боласагуний” деган мулоҳазаларига³ кўшилиб бўлмайди. Қутадғу билигшунослиқда мазкур масала анчадан бери турли баҳсларга сабаб бўлиб келади. Бир пайтлар асарнинг уйғур ёзувидаги Ҳирот-Вена нусхаси устида ишлаган Ҳерман Вамбери “Қутадғу билиг”ни айнан уйғур ҳалқи обидаси деб ҳам атаган. Кейинчалик, рус ва ўзбек туркийшунос олимлари А.Кононов, В.Бартольд, А.Валитова, С.Н.Иванов, А.Фитрат, Қ.Каримов, Б.Тўхлиевлар ушбу асарни бирор-бир туркий ҳалқнинг ўзигагина тегишли эканлиги ҳақидаги қарашларни танқид остига олиб, унинг умумтуркий обида эканлигини алоҳида таъкидладилар.

Бу ҳақда қаранг: <http://www.sojcc.ru/news/431.html>.

Касыева А. Метафоры, связанные с образами животных в поэзме Ю.Баласагуни “Кутадгу билиг” и адекватность их в переводе на английский язык // Sosial bilimler Dergisi: Материалы международной конференции. – Бишкек. 2005. – С. 28., Турдубаева. Н.Ш. “Кутадгу билит” Жусупа Баласагына и его переводы на тюркские языки: Дис. ... канд. филол. наук. – Бишкек: 2001. – 148 с.

Yusuf Balasaguni. Beneficent Knowledge // Translated into English by Walter May. – Moscow-Bishkek: 1998. – P. 204.

Амалда Юсуф Ҳожибни алоҳида битта туркий халққа нисбат бериш билан унинг у ёки бу халққа дахлдорлик имкониятларини чеклаш мумкин эмас. Бугунги туркий халқларнинг барчаси ҳам қадимги аждодларнинг қонуний ворислариdir. Демак, улар колдирган барча моддий-маънавий мерос, жумладан, санъат, хусусан, адабий ёдгорликлар ҳам уларнинг муштарак маънавий мулкларидир.

Китобдаги эпилогда “Кутадғу билиг”нинг кўлёзма нусхалари ҳақида гапирилар экан, “Асарнинг турк тилига таржимаси учта кўлёзма асосида турк филологи Р.Арат томонидан 1947-1959 йилларда амалга оширилган. Р.Р.Аратнинг ушбу танқидий матни 1971 йил Қ.Каримов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, тўла нашр қилинган,” – дейилади. Бу мутлақо янглиш фикр. Зоро, Қ.Каримов 1971 йилда нашр этган транскрипцияли матн ва табдилни асосан асарнинг Наманган нусхасидан амалга оширган ва матн камчиликларини тўлдириш учун Вена ва Қоҳира нусхаларидан фойдаланган¹.

Шунга қарамай, “Кутадғу билиг” асарининг инглиз тилига иккинчи бор, энг муҳими, тўла шеърий таржима қилингандиги алоҳида аҳамиятга эга.

1.2. Таржима ва қофия

“Кутадғу билиг” шеърий шаклда битилган дидактик достон. Ундаги тўртликларга таянувчи поэтик шакл анча қадимги анъаналарга эга. Р.Орзивеков кўрсатганидек: “Туркий тилдаги адабиётлар устида тадқиқот ишлари олиб борган... Фуод Кўпрулизода, Т.Кавалский, М.Ҳамроев, Э.Рустамов, М.Юнусов ва бошқалар рубойи шаклининг туркий халқлар адабиётида ҳам жуда қадимги анъаналари борлигини, жумладан, унинг пайдо бўлишида туркий халқлар адабиётидаги қадимги тўртликларнинг таъсири муҳим роль ўйнаганлигини таъкидлайдилар”². Биз И.Ҳаккулов, М.Маматкулов ва бошқаларни ҳам шу қараш тарафдорлари қаторига киритишимиз мумкин.

Маълумки, “Кутадғу билиг” маснавий шаклида, арузнинг мутакориб баҳрида битилган. Таъкидлаш жоизки, “Кутадғу билиг”нинг жанр хусусиятлари ҳақида бир қатор илмий

Бу ҳақда қаранг: Юсуф Ҳожиб. Кутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилида тасвиф Қ.Каримовники. – Т.: Фан, 1971. – Б. 67.

Orzibekov R. O'zbek litrik she'riyati janrlari. – T.: Fan, 2006. – B. 149.

тадқиқотлар олиб борилган. Бу борада Р.Р.Арат, А.А.Валитова, И.В.Стеблева, Б.Тұхлиев ва бошқаларнинг изланишлари алоҳида эътиборга сазовор. Улар мавзу бўйича эълон қилган мақолалари, шунингдек, алоҳида рисолаларида асар поэтикаси хусусида таҳлилий холосалар чиқариб, Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асарида бошланган мазкур шеърий шакл Аҳмад Юғнакийнинг “Хибат ул-ҳақойик”, Хоразмийнинг “Мұхаббатнома”, Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайҳо”, Навоийнинг “Хамса”сида давом эттирилганлиги таъкидлаб ўтишади¹. Шу ўринда эътироф этиш керакки, Юсуф Хос Ҳожиб туркий ёзма эпик анъаналарнинг асосчиларидан бири саналади. Бу борада кўпгина тадқиқотларда жиддий фикрлар келтирилган:

“Бинобарин, ижтимоий ҳаётта бўлган муносабат, ҳаётни фалсафий идрок этиш Юсуф Хос Ҳожибдан кейин ўтган Аҳмад Юғнакий, Ҳайдар Хоразмий ва Алишер Навоий ижодида янада чуқурлашдики, бунда албатта Юсуф Хос Ҳожибининг хизматлари бениҳоят чексиздир”².

“Хибат ул-ҳақойик”даги айрим байтлар ўрни-ўрни билан адид Аҳмаднинг Юсуф Хос Ҳожиб фикрларига таянганлигини исботлайди³.

Тўртликлар мустакил, мазмунан тугалланган шеърий шакл бўлиб, уларда фикр ихчам, лўнда ифодаланади. Туркий шеъриятда тўртликтарнинг қўлланилиши борасида М.Маматқуловнинг қуйидаги фикрлари ҳам асосли: “Тўртликлар туркий ҳалқлар фольклорида қадимдан кенг қўлланилиб келган. Ҳалқ қўшиқларининг асосини тўртликлар ташкил этиши фикримизга далил бўла олади. Туркийлар Исломни қабул қилгач, ёзма адабиётда арузнинг мавқеи кўтарила борди ва у туркий шеъриятнинг асосий вазни бўлиб қолди. Бу ҳодиса шеъриятнинг шу даврдаги эҳтиёжи билан изоҳланади”.

Юсуф Хос Ҳожиб тўртликларининг кейинги даврлардаги кўплаб ижодкорларга ижобий таъсири ҳақида ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Жумладан, М.Ф.Кўпрулизода “Қисас ул-анбиё” таркибидаги мутакориб вазнида битилган тўртликлар “Кутадғу

Тұхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадғу билиг”и ва айрим жанрлар тақомили (Маснавий, тўртлик, қасида). – Т.: Аср-Матбуот, 2004. – Б.6.

Жўраев О. Мажозий дидактик талқинлар. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б. 312.

Маматкулов М. Кадимги туркий адабиётда жанрлар поэтикаси: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т.: 2004. – Б. 42.

билиг” ва “Ҳибат ул-хақойик” анъанасига таяниб ёзилғанлигини таъкидлайды”¹.

“Кутадғу билиг”даги тұртликларнинг миқдори юзасидан олимларнинг фикрлари турлича. Жумладан, “Фитрат уларни 182 дан ортиқ, И.В.Стеблева 200 дан ортиқ, Х.Усмонов 50 дан ортиқ, А.Н.Самойлович 202 та, Қ.Каримов 205 та эканлигини таъкидлаганлар. Кейинчалик асарнинг учта құләзмасини қиёслаш орқали уларнинг сони 210 та эканлиги маълум бўлди”².

Асар тұртликларининг муаллифи масаласи ҳам тортишувларга сабаб бўлган. Бир гурух олимлар, жумладан, А.Фитрат, Х.Усмоновлар уларни бошқа муаллифларга тегишилигини таъкидласалар, яна бошқалари асар тұртликларининг айримлари муаллифга, қолганлари бошқа муаллифларга тааллукли эканлигини уқтирганлар. Савол туғилади, айнан қайси муаллифларга? Бу савол очиқ қолган. А.А.Валитова ва Қ.Каримовлар тұртликларнинг асосий қисми Юсуф Хос Ҳожибга тегишли, баъзилари фольклорга алоқадорлигини таъкидлашган. Бу ўринда алоқадорлик масаласини ўзлаштиришдан фарқлаш керак. Чунки асар тұртликларининг бөш ғояси марказида инсон омили туради. Ёзувчи ёки шоир кишилик жамиятида яшаб ижод қиласа экан, шу жамият ғояларидан алоҳида ҳолда ижод кила олмайди. Демакки, ҳар қайси адіб жамият ғоялари доирасида яшайды. Юсуф Хос Ҳожиб тұртликларида фольклор намуналарининг бўлиши табиий ҳол сифатида қабул қилиниши лозим ва буни фольклордан айнан күчирма сифатида қабул қилиш ноўрин. Тұртликларнинг вазни, мавзуи, бадиий тасвир воситалари ва услубини чуқур таҳдил этган Б.Тұхлиев асар тұртликларининг барчаси айнан муаллифга тегишли эканини уқтиради. Бизнинг фикримизча ҳам асардаги тұртликларнинг ҳаммаси Юсуф Хос Ҳожибга тегишли.

Тұртлик ҳақида гапирилганда унинг бошқа шеърий шакллар – бандлардан фарқлы жиҳатларига ҳам эътибор қаратиш лозим. “Маснавийдан фарқлы ўларок, тұртлик бандда қофия тартибини турлича ўзgartириш имконияти бор. Шунинг учун тұртлик

Хұжанова Г. “Ҳибат ул-хақойик” ҳақиқатлари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нацириети, 2001. – Б. 78.

Тұхлиев Б. Вопросы поэтики “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба. – Т.: Аср-матбуот, 2004. – С. 26. Бу ҳақда яна қаранг: Фитрат Абдурауф “Кутадгу билик” // Танланған асарлар. II жылд. Илмий асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изохлар муаллифи Х.Болтабоев. – Т.: Маснавият, 2000. – Б. 15.

шаклида ёзи ған асарларда шоирлар ўзларини анча эркин хис этадилар ва фақат қофиядагина эмас, вазнда ҳам янги турлар юзага келтиришга уринадилар”¹.

Рус шеъриятида ҳам түртлик жанри кенг қўлланилади. “Катрен (французча – quatrain – түртлик) – тўрт қатордан иборат, тоқ ёки жуфт қофияланувчи мустақил шеърий жанр бўлиб, Европа шеъриятида кенг қўлланилади. Унинг беш хил қофияланиш тури бор: *aaaa* (монорим қофия), *aabaa* (иккилик шакл: одатда, учинчи қаторда ички қофия бўлганнилади), *abba* (бир-бирига боғланувчи қофия), *abab* (кесиб ўтувчи қофия (перекрестная)), *aabb* (жуфт қофия)”. Катренда, одатда, қисқа ҳажмда катта маъно англатувчи лирик ва дидактик шеърлар яратилилади”². Рус шеъриятида бу термин сонетнинг биринчи икки бандига нисбатан ҳам қўлланилади:

Вечер уснул в траве,
Ветром прогнав рассвет.
Вой волчий будто свой –
Нет тебя рядом, нет... (С.Есенин)³.

Инглиз ва америка шеъриятида ҳам түртлик (quatrain) кенг тарқалган жанр саналади. Инглиз тилли шоирлар асосан түртликнинг қуидаги шакларида ижод қиласидилар:

1. *Баллада* (The ballad stanza). Бундай түртликлар асосан ҳалқ қўшиклари таъсирида ёзилган шеърларни ўз ичига олиб *abcb* тарзida қофияланади.

There lived a wife at Usher's Well,
And a wealthy wife was she;
She had three stout and stalwart sons,
And sent them o'er the sea. (Anon., *The Wife of Usher's Well*)

Бундай түртликларнинг, асосан, жуфт мисраларигина қофияланаб, тоқ мисралари очиқ қолади.

2. *Қаҳрамонлик ёки марсия түртликлари* (The heroic quatrain, or elegiac stanza). Инглиз шеъриятида кенг тарқалган мазкур түртликлар асосан қаҳрамонларнинг мардликлари ва ғалабаларига бағишланаб, улар марсия шаклидаги шеърлардир. Одатда, улар ямбда бўлиб, мисралар навбатма-навбат: тоқ мисралар ўзаро, жуфт мисралар ўзаро *abab* тарзida қофияланади.

Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчя, 2005. – Б. 233.
<http://www.liveinternet.ru/users/2106521/post80252058/>.
<http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclo/le5/le5-1631.htm>.

The curfew tolls the knell of parting day,
The lowing herd winds slowly o'er the lea;
The plowman homeward plods his weary way,
And leaves the world to darkness and to me.

(Gray, *Elegy Written in a Country Churchyard*)

3. Жұфт қоғиялы түртлик (One rhyming pair enclosing another). Түртликнің бошланувчи ва якунловчы мисралари хамда орадаги иккى мисра эса үзаро қоғияланади. Бу турдаги түртликлар үзининг жозигаси ва оддийлиги, охорли оғанги билан ақамиятлайдыр. Улар күпинча *абба* тарзыда қоғияланыб, замонавий шоирлар томонидан кенг құлланилады.

Thy voice is on the rolling air;
I hear thee where the waters run;
Thou standest in the rising sun,
And in the setting thou art fair.

(Tennyson, *In Memoriam*)

4. Уч қатори қоғияланувчи түртлик (Three rhyming lines). Бундай түртликлар *ааба* тарзыда қоғияланыб, инглиз шеъриятида жуда кам ишлатилады. Бу шакл шоир ва таржимон Эдуард Фитжеральд ижодида кузатылады. У Умар Хайём рубоийларини шу шаклда инглиз тилига үгирган.

Book of Verses underneath the Bough,
jug of Wine, a Loaf of Bread-and Thou.
Beside me singing in the Wilderness-
Oh, Wilderness were Paradise now!

(Fitz Gerald, *The Rubaiyat*)

5. Икки мисраси үзаро қоғияланувчи түртлик (Two couplets rhyming quatrain). Бундай түртликлар асосан *аабб* тарзыда қоғияланади.

A Sensitive Plant in a garden grew,
And the young winds fed it with silver dew,
And it opened its fan-like leaves to the light,
And closed them beneath the kisses of Night.

(Shelley, *The Sensitive Plant*)

6. Түрт қатори бир хил қоғияланувчи түртлик (Four rhyming lines quatrain). Одатда, бундай түртликларда шоирлар қаторларни бир хил *aaaa* тарзыда қоғиялайдылар.

From perfect grief there need not be,
Wisdom or even memory;

One thing then learned remains to me,
The woodspurge has a cup of three.

(Rossetti, *The Woodspurge*)¹

Кўриниб турибдики, инглиз адабиётида тўртликларнинг ўзига хос кўринишлари кам эмас. Шунга қарамай, “Кутадғу билиг” тўртликларининг инглизча таржималарини қофия мутаносиблиги асосида киёсий тахлил этиш бу йўналишда бир катор ўзига хосликлар мавжудлигини кўрсатиб турибди.

“Кутадғу билиг” тўртликларининг қофия тизими ўзига хос. Маълумки, “кофия шеър интонациясида, ритмик таркибида, синтактик-семантик бирлигидаги, банд тузилишида муҳим вазифа бажаради, у шеърий нутқни оҳангдор ва таъсирили қилишга хизмат этади, мисраларнинг ёдланишини осонлаштиради”². Н. Комилов асосида таъриф берганидек, “Қофия барқарор, доимий унсур сифатида шеърдаги бошқа мусиқий элементларни эргаштириб, бир маромга йўналтириб туради ва айни вақтда мисраларнинг “бошини қовуштиради”³.

“Кутадғу билиг” тўртликларнинг рус ва инглиз тиларидаги таржималари киёсий тахлил этилганда уларнинг қофияланиши куйидагича эканлиги аникланди:

Қофияланиши Таржимонлар	aaba	aabб	abсb	acaa	abab	Турлича қофияланган ёки қофияланмаган	
	С.Н.Иванов	149	28	2	8	3	10
В.Мей	1	176	2	2	2		17
Р.Денкофф	8	24	137	1	15		15

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин: С.Н.Иванов тўртликнинг асл шаклини сақлашга уринган. В.Мей тўртликларнинг инглизлар учун анча хос ва қулай шаклидан андоза сифатида фойдаланган. Р.Денкофф эса мумтоз ва замонавий шаклларнинг умумийлигига кўпроқ эътибор берган. Буларни айрим мисоллар орқали кузатайлик:

<http://www.uni.edu/~gotera/CraftOfPoetry/quatrains.html>.

Салаев Ф., Курбониёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – Б.317.

Комилов Н. Фирдавсийнинг шеърий карвони // Таржима санъати. 5-к. – Т.:Faafur Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б.110.

Тапуғчы йаңылса оқығу кэрәк,
Нәкуқа йаңылмышны сорғу кэрәк.
Йазуқы бар эрсә қынағу тутуб,
Йоқ эрсә миң әдгүн авытғу кэрәк (627-628).

Хизматкор янглишса, уни чорлаш керак,
Нима сабабдан янглишганини сұраб билиш лозим.
Гунохи бор бұлса, тутиб жазолаш керак,
Агар йўқ бўлса, минг хил эзгуликлар билан хурсанд
қилиш керак¹.

Р.Денкофф таржимасида:
The wayward servant should be called
And questioned on his fault:
If guilty, punished; but consoled,
With countless gifts if not².

Мазмуни:

Итоатсиз хизматкор чакирилиб,
Айби учун сўроқ килиниши керак.
Айбдор бўлса жазолаш, айбсиз бўлса,
Чексиз совғалар билан сийлаш керак³.

Юсуф Хос Ҳожиб қофияда феъл сўз туркумидаги сўзлардан фойдаланган. Натижа уларда мужассамлашган ҳаракат маъноси асар мазмунининг марказига тушган. “Керак” сўзининг тақрори эса мана шу ҳаракатларни фаоллаштирган.

Мутаржим тўртликни анча ижодий ва эркин тарзда ўгирган. Бошқа кўпгина ҳолларда бўлгани каби, бу ерда ҳам тоқ мисралар ўзаро, жуфт мисралар ўзаро (*абаб* шаклда) қофияланиб келган. Радиф тушиб қолғган. Тўртликдаги бош маъно таржимада асосан сакланган.

Р.Денкофф таржималарининг кўпчилигига мисралар ўзаро оч қофияланганини кўриш мумкин. Бу ҳам инглиз шеъриятининг ўзига хос жиҳатларидан бири. “Инглиз поэзиясидаги “кўз учун” қофияларининг қофиядошлиқ даражаси ўзбек (оч) қофияларига

Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф К.Каримовники. – Т.: Фан, 1971. – 971 б. Бундан кейин таҳлилга тортилган тўртликларининг қадимги туркӣ ва ўзбекча мазмуни шу манбадан олинади ва байтлар рақамлари кўрсатилади.

Yusuf Has Hajib. “Wisdom of Royal Glory” Translation with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. The University of Chicago Press, – Chicago: 1983. – P.60. Бундан кейин Р.Денкофф таржималари ушбу китобдан олинниб, сахифа рақами келтирилади.

Инглизча варианктарнинг ўзбекча мазмуни диссертант томонидан таржима килинган.

монанд, уларнинг тўла қофиядош бўлмаса-да кофия захирасини бойитишга кўмаклашиши ҳам бир-бирига мутаносиб¹.

Таржима конуниятларига кўра, шеър таржимасида “кофияни қофиялаб” ўгириш амримаҳол ва ҳатто бунинг иложи йўқ. Шу боис таржимада кофиядош сўзлар ўзгарган. Аслиятда қофия оқыгу *иэрәк-а, сорғу кэрәк-а, авытгү кэрәк-а* тарзида бўлса, инглизчада *called, consoled; fault, not* шаклига кирган. Бу инглиз шеъриятидаги қаҳрамонлик ёки марсия тўртликлари (*The heroic quatrain, or elegiac stanza*)га хос шакл. Қофия яхши, умумий мазмун очилган, аммо шеърда мусикий жозиба, “Кутадѓу билиг”нинг залворли ва нафис оҳанги йўқ. Бунга аслиятда мавжуд бўлган радиф ва ҳам горизонтал, ҳам вертикал тарзда кўлланилаётган аллитерациянинг тушириб қолдирилиши ўз таъсирини ўтказиб турибди.

“Шеър икки оқим таъсирида ҳаракатга келади. Биринчи оқим унинг мазмуни, яни фикр оқими бўлса, иккинчи оқим шу мазмунни ўқувчига мумкин қадар таъсирчан етказишга ёрдам берувчи назм оқимиидир”².

Юқоридаги таржимада фикр оқими сақлангани ҳолда назм оқими сустлашганини эътироф этишга тўғри келади. Одатда, шаклдаги ўзгариш мазмунга ҳам ўз таъсирини ўтказади. Мисолимизда аслиятда анча нейтрал мавқеда бўлган “тапуғчи” таржимада “servant” сўзи билан берилган. Луғатларда унинг умумий тарзда “хизматкор” деган маънони англатиши қайд этилади³. Аммо таржимон унинг олдидан битта сифатни ҳам келтиради. Бу “wayward – итоатсиз” сўзидир. Мазкур сўзнинг қўшилиши билан байтдаги умумий маънога бир оз ўзгариш киради. Агар аслиятда гап ҳар қандай хизматкор устида бораётган бўлса, таржимада хизматкорларнинг умумий тартиб-интизомдан четда турадиганлари – итоатсиз хизматкорлар ажратиб кўрсатилмоқда. Модомики, гап итоатсиз хизматкор ҳақида борар экан, уни алоҳида чакириб, унинг устидан сўров-суриштириш ишларининг олиб борилиши мантиқ ипини бир озгина бўшаштириб қўйгандек туюлади. Зоро, айбдор хизматкорнинг айбсизлиги ҳақидаги қисм бу ерда ортиқча бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам “хизматкор”нинг аслиятдаги бирорта

Бақоева М. Англия, АҚШ адабиётидан ўзбек тилига шеърий таржима ва қиёсий шеършунослик муаммолари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т.: 2004. – Б. 272.

Ўша дисс.... – Б. 246.

Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. – М.: Русский язык, 1985. – С. 655.

сифат ва эпитетсиз қўлланиши табиий эди. Мазкур сифатнинг кўшилиши билан, назаримизда, бу табиийликка путур етган.

Таржимашунос олим М.Холбеков таъкидлаганидек, “Таржима қилинаётган асарнинг жанр хусусиятидан келиб чиқсан ҳолда таржима жараёнига турлича ёндашиш мумкин”¹. Аммо, туркий шеъриятнинг жанр хусусиятлари уларнинг шаклий тузилиши билан ҳам чамбарчас боғлик. Таржимада бу жиҳатларнинг бузилиши шеърнинг мусикий гўзаллигига соя солади. Хусусан, “Кутадғу билиг” тўртликларининг қофияланиш услуби, байтларнинг жойлашуви, уларнинг анъанавий шеърий тили, вазни, муаллиф кечинмаларини ифода этувчи интонация ва мусиқавийлик таржимада акс этмас экан, инглиз китобхони XI аср туркийларига хос ҳаёт тарзи, белоён водий ва дала-даштлар нафасидан, чуқур ҳаётий тажрибаларни ўзида мужассам этган фалсафий умумлашма ва шарқона ҳикматлар оҳангидан бебахра қолаверади. Мазкур жиҳатларни ўзида жамламаган таржималар орқали эса инглиз ва америкаликлар қадимги туркий ҳаёт манзарасини ҳозирги Англия ёки Америка қиёфасида тасаввур этаверадилар.

“Асар мусиқасини ҳис қилиш, уни таржимада тўғри тараннум этиш асосий талабдир. Мусиқани ҳис қилмаган таржимон шеърнинг рухига киролмайди. Асарнинг маъномагзини бериш худди шу мусиқавий гармонияни акс эттириш орқали амалга ошади”².

Р.Денкофф асарнинг инглизча нашрига илова қилган киришда қўйидагиларни таъкидлайди: “Тўртликларни шеърий тарзда беришда мен асосан уларнинг умумий матндан ажralиб туришини мақсад қилдим, чунки улар бошқаларидан фақатгина қофияланиши билан ажralиб туради. Менинг тўртликлар таржимасида кўпроқ эркинликни танлашдан мақсадим аслиятга яқинроқ келиш эди”³. Аммо юқорида таъкидланганидек, асар тўртликлари бошқа жанрлардаги байтлардан қофияланиши билан эмас, балки семантик ва композицион жиҳатдан ҳам тубдан фарқ қиласиди.

http://www.uzas.uz/uzbl/jamoat_fondi_loyihasi_materiallari/janr_xususiyatlari_lisoniy_yondas_huv.mgr.

Саломов Ф., Комилов Н. Дўстлик қўпrikлари. – Т.: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 126.

“Wisdom of Royal Glory” Translation with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. – Chicago: The University of Chicago Press, 1983. – Р. 35.

Юқоридаги тұртликнинг В.Мей таржимаси:
A servant grows careless – for him you must send,
And find out the reason for his discontent.
And if he is guilty – then punish him sore.
But if he is not –then reward him once more (641-642)¹.

Мәсүни:

Хизматкор эътиборсиз бўлиб колса, унга одам юбориш керак,
Унинг норозилиги сабабини билиш лозим.
Агар айбдор бўлса, қаттиқ жазола,
Аммо айбсиз бўлса, уни яна бир бора мукофотла.

“Таржимон олдида кўндаланг бўладиган энг катта тўғаноқлардан бири – асл нусха билан таржима тилларидағи шеърий системанинг монанд эмаслигидир. Агар шу “номонандлилик” ёки тўғаноқ қанчалик бартараф қилинса, бошқа тилда асл нусханинг адекват намунасини яратиш шунчалик осон бўлади”². Кўринадики, мутаржимнинг шеър санъатини чукур згаллагани бир қарашдаёқ яққол кўзга ташланади. Аслиятга хос мусиқийлик усталик билан қайта яратилган. Тўртлик send – *a*, discontent – *a*, sore – *b*, more – *b* тарзида қофияланган. Бу инглиз шеъриятидаги икки мисраси қофияланувчи (Two couplets rhyming quatrain) тўртликка хос бўлган шаклга тўғри келади. Қофия (send, discontent; sore, more) маромида берилган. Бироқ аслият мазмунига шикаст етган. Биринчи мисрадаги “Йаңылса” “янглишса”ни “grows careless” – “эътиборсиз бўлиб қолса” ва “Йаңылмышны” “янглишганини”ни “discontent” – “норозилигини” деб таржима қилинishi натижасида тўртликдаги мантиқ йўқолган. Хизматкор гўё нимадандир норози бўлиб колган. Ваҳоланки, гап хизматкорнинг норозилиги ҳакида эмас, балки унинг хизмат чоғидаги хатоси устида бормокда. Бунинг асосий сабаби, тўртликнинг русча таржимасидаги “оплошаёт”, “недогляда” сўзларини В.Мей оддийгина “grows careless – эътиборсиз бўлиб қолса” ва “discontent – норози ” сўзлари орқали ифодалаганидадир.

Yusuf Balasaguni. Beneficent Knowledge // Translated into English by Walter May. – Moscow-Bishkek: 1998 – P.60. Бундан кейин В.Мей таржималари ушбу китобдан олинниб, байтлар рақами келитирилади.

Саломов Ф., Жўраев К., Олимов С. Таржима санъати ва санъат таржимаси // Таржима санъати. 4-к. – Т.: Faafur Fyulom nomidagi Adabiyet va san'at nafrieti, 1978. – B.128.

Тўртликнинг С.Н.Иванов таржимаси:

Слуга оплошает – призвать его надо,
Узнать, в чем притащена его недогляда.
Виновен слуга – накажи его строго,
Невинен – ему подобает награда (641-642)¹.

Мутаржимнинг аслиятга мос шеърий таржима яратадан олгани яққол кўриниб турибди. Мазмунни тўла очиш билан бирга аслиятга мос *ааба* (*надо, гляда, строго, награда*) кофия тизимини ҳам яратган.

“Шеър она тили бағрида пайдо бўлади ва шу тил соҳиби бўлган халқнинг завқу ҳиссиётини қондиришга хизмат қиласиди. У таржима учун ёзилмайди, лекин таржима қилинади. Бошқа миллат китобхонлари ҳам ундан лаззат олишга муяссар бўлсинлар деб, таржима қилинади”².

Шарқ шеъриятининг шаклий хусусиятларини ғарб тилларига таржима қилиш мутаржимдан улкан маҳорат талаб қилиши тайин. Айниқса, унинг қофия ва вазнини Ғарб тилларидаги муқобил вариант билан бериш мушкул. Бирок, таржимачилик тарихидан маълумки, Шарқ шеъриятининг нодир намуналаридан кўпчилиги Ғарб тилларига муваффақиятли таржима қилинганки, бу мутаржимларнинг юксак савиядаги билим ва санъатлари намунаси сифатида қадрлидир. Шу маънода “Кутадғу билиг”нинг инглиз тилига шеърий таржима қилинганлиги бу соҳада катта имкониятлар мавжуд эканлигини исботлаб берди. Асар тўртликлари Р.Денкофф ва В.Мей тажрибаларида тўлалигича шеърий тарзда қайта яратилди. Инглиз китобхони уларни назм шаклида ўқиш имконига эга бўлди.

“Кутадғу билиг” тўртликлари қофиясини инглиз тилида қайта яратиш масаласини янада яққолроқ кузатиш ва мутаржимлар тажрибаларини чуқурроқ таҳлил этиш учун бошқа бир тўртликни кузатамиз. У “Ўгдулмишнинг элиг хизматига киришини айтади” бобида келтирилган:

Билигсизкә давлат йаранса кэлиб,
Билиглигкә артуқ йараптур кэлиб.
Билигсиз билә турса давлат қалы,
Билиглиг билә турга тәң туш көриб (1750-1751).

Иванов С.Н. Юсуф Баласагуни. Благодатное знание. – М.: Наука, 1983. – С.76. Бундан кейин С.Иванов таржималари ушбу китобдан олининг, байтлар рақами келтирилди.

Саломов Ф., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т.: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 80.

Юз уриб келган давлат нодонга ярашса,
Донога юз уриб келган давлат жуда муносиб бўлади.
Агар давлат нодон билан турса,
Доно билан жуда мос ва мувофик бўлиб туради.

Маълумки, Юсуф Хос Ҳожиб билим ва заковатни ғоят улуғлайди ва бу масала асарнинг бошидан то охиригача асосий гоя сифатида давом этади. Муаллиф билимли кишини кўкларга қўтаради ҳамда давлатнинг билан гузаллик касб этишини, унинг муносиб, ўзаро ярашик ҳолда туришини, нодон билан эса номуносиб бўлиб, ярашмай туришини таъкидлайди. Тўртликнинг инглизча таржималарига эътибор каратилса, ҳар икки мутаржимнинг шу мазмунни қайта яратишдаги ўзига хосликларини кўриш мумкин.

A fool can be happy, if joy knocks his door,
But happiness suits a wise man so much more.
And if, for a fool, happy days do no harm,
For wise men its power has limitless charm (1709-1710).

Мазмуни:

Агар бахт эшик қоқса, нодон хурсанд бўлиши мумкин,
Аммо бахтиёрлик кўпроқ доно кишига мос келади.
Ва, агар бахтли кунлар нодонга зарап етказмаса,
Унинг кучида доно учун чексиз кувонч бор.

Бу шеър В.Мей таржимасида равон ўқилса-да, у аслиятдаги шеърнинг нафосатини бера олмайди. Абдурауф Фитрат таъкидлаганидек, “Шеърда кишининг қонини қайнатғучи, сингирларини ўйнатғучи, миясини титраткучи, сезгисини қўзғатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаған сўз вазн ва қофияси бўлсин, шеър бўла олмайди”¹. Бу, ўз навбатида, таржима шеърларига ҳам бирдек алоқадор.

Тўғри, шакл маромида, қофия ҳам маҳорат билан топилган. Бироқ, аслиятнинг мантиқ ва мазмуни таржимада саёзлашиб, унинг ҳаётий фалсафаси жўйлашиб қолган. Тўртлик мантиғига мос бўлмаган “And if, for a fool, happy days do no harm – Ва, агар бахтли кунлар нодонга зарап етказмаса”нинг ноўрин қўшилиши аслият мантиғининг таржимада сусайишига олиб келган. Бу ортиқчалик инглиз китобхонини чалғитади. Аслиятта хос бўлган

Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари Ҳамидулла Болтабоев талқинларида. I-китоб. Кайта ишланган ва тузатилган иккинчи нашр. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2008. – Б.64.

кофия ва вазнни сақлашга бўлган интилиш таржимада сохта шеър яратилишига асос бўлган. Бу ҳолатни М.Бақоева “кофия зулми” деб атаган эди. Бироқ таъкидлаш жоизки, мутаржим тўртлик таржимасига муносиб қофия танлай олган.

Масалага янада ойдинлик киритиш учун В.Мейга аслият вазифасини ўтаган С.Н.Иванов таржимасига мурожаат қиласиз:

И глупый хорош, если счастьем богат,

А умному счастье пригодно стократ.

А если и глупому счастье – не вред,

С умом – его сила не знает преград (1709-1710).

С.Н.Иванов таржимасига ҳам қўшимча “А если и глупому счастье – не вред”нинг киритилгани маълум бўлди. Аслиятдан бехабар В.Мей таржимадан таржима қилганлиги аён. Билвосита таржималарда бундай хатоликларнинг бўлиши кўп учраб туради. Маълумки, мутаржим билвосита таржимадан кўра бевосита таржимада аслиятга яқин келиш учун эркинроқ ва мустақилроқ ижод қиласи.

Таъкидлаш керакки, С.Н.Иванов талқини В.Мейнига қараганда анча мусиқий ва кизиқиб ўқилади ва бу табиий. Чунки у бевосита аслиятдан амалга оширилган. Р.Денкофф эса тўртликни мана бундай ўтирган:

Though Fortune favor fools once or twice,

She mainly favors the wise;

Though now and then on a fool she alight,

To the wise she fastens tight (95).

Мазмуни:

Гарчи давлат нодонга бир-икки бора келса ҳам,
У асосан донога келади.

Гарчи ҳозир ва кейин у нодонга ўрнашса ҳам,
Донога у маҳкам боғланади.

Таржиманинг мазмун ва мантиқи аслиятга анча яқин келганлигини эътироф этиш керак. Таржимада фикрлар сикиқ ва содда иборалар воситасида ифодаланган. Инглиз шеъриятига хос қофия танланган. Шеър В.Мей талқинидек равон ўқилади. Айни пайтда, Р.Денкофф ҳамма тўртликларни ҳам шундай қофия ва вазнга сола олмаган. Мазкур тўртликнинг шакл ва мазмунини инглиз тилида қайта яратишда у анча муваффақиятга эришган. Эътироф этиш керакки, “аслий асар яратишда қофия шеър ривожланишини таъминлайдиган воситалардан бири бўлса,

таржима жараёнида у катта қийинчиликлар туғдирувчи, матн таркибиға айрим ўзгаришлар киришишга мажбур этувчи унсурга айланади. Аммо таржима амалга оширилгандан кейин, таржимоннинг оғир меҳнати эвазига, у яна аслиятдаги сингари шеър ривожланишини таъминловчи унсурлардан бири бўлиб қолади”¹.

Демак, таржима қилинаётган шеърий асар ғояси ва уни ўқувчига етказиши йўллари таржимон томонидан етарлича ҳис этилса, асарнинг ўзига хос хусусиятлари ва ундаги услубий воситаларни таржимада қайта яратиш учун Ғарб тилларидағи етарли имкониятлардан унумли фойдаланилса, таржиманинг мувафаққиятли чиқиши шубҳасизdir.

Таҳлиллардан кўринадики, илк туркий-исломий маданиятнинг йирик ҳажмли ёзма обидаси Юсуф Хос Ҳожибининг “Қутадғу билиг” асари жаҳон адабиётининг нодир ёзма ёдгорликларидан биридир. Асар ёзилган пайтдаёқ турли ҳалқлар томонидан севиб ўқилган. Унга турли даврларда турли тоифадаги олимлар катта қизиқиш билдиришган.

Бугунги кунга келиб, Ўзбекистонда ўзига хос қутадғу билигшунослик мактаби шаклланди ва унда асар тадқиқи бўйича жаҳон миқёсида эътирофга сазовор бўлаётган бир қатор илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Асар юртимизда нафакат адабиётшунослик ва тилшунослик, балки, фалсафа, матншунослик, ахлоқшунослик, жамиятшунослик, педагогика ва таржимашунослик каби фан соҳаларида жиддий тадқиқ этилмоқда. Бу борада кўплаб монографик тадқиқотлар олиб борилди ва бу ишлар давом этмоқда.

Асар XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида ўрганила бошланди. Венгер олими X.Вамбери ва олмон-рус шарқшуноси В.Радлов амалга оширган немисча таржималар, турк олими Р.Р.Аратнинг танқидий матни ва туркча таржимаси, ўзбек олими К.Каримовнинг транскрипцияси ва ҳозирги ўзбек тилига табдили “Қутадғу билиг”нинг жаҳон туркийшунослари томонидан атрофлича ўрганилиши учун манба ва илмий материал вазифасини ўтади, айни пайтда, асарнинг оламшумул обрўсини янада юкорига кўтарди.

Бақоева М. Англия, АҚШ адабиётидан ўзбек тилига шеърий таржима ва қиёсий шеършунослик муаммолари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т.: 2004. – Б.264.

ХХ асрнинг охирига келиб асар икки бора инглиз тилига таржима қилинди. Биринчи инглизча талқин асарнинг, асосан, насрий таржимаси бўлиб, фақат ундаги 200 та тўртлик шеърий усулда ўтирилган. Иккинчиси тўлалигича шеърий таржимадир ва у аввалги таржимадан ўзининг бадий услуги билан фарқланади.

“Кутадғу билиг”нинг ҳар икки таржимаси ҳам маънавий соҳада жиддий адабий янгиликдир, лекин шаклий томондан мукаммалликни даъво қила олади Уларни аслият билан қиёсий таҳлил этиш асар бадииятини инглиз тилида қайта яратиш борасида илмий-назарий холосалар чиқариш имконини беради.

Рус (катрен) ва инглиз шеъриятида мавжуд тўртлик (quatrain) жанри ўзининг кўп жиҳатлари билан Шарқ тўртликларига якиндир. Бу тўртликларни рус ва инглиз тилларига шеърий таржима қилишда таржимонларга қулайликлар яратади. Шеърий таржимада “таржима бўлмаслик” ҳолатларини камайтиради.

Эътироф этиш керакки, С.Н.Иванов таржималарида тўртликларнинг аксарияти аслиятга мос ҳолда *ааба*, В.Мей талқинида инглиз шеъриятига хос *аabb* ва Р.Денкоффда эса *абсб* тарзида қофияланган. Таъкидлаш керакки, русча талқин қофия санъатини қайта яратишда қолган икки инглизча талқинга нисбатан анча устунликка эга.

Таржимада мутаржимлар қофия трансформациясини анча яхши ҳал қилганлар. Асадаги тўртликлар таржимасига Р.Денкофф асосан эркин ёндашган. Таржимадаги тўртликлар оҳанг кўпроқ замонавий инглиз шеърлари нафасини беради.

Денкофф талқинларида айрим ўринларда ножоиз қисқартиришларга йўл кўйилган ва бунинг натижасида аслият мазмуни тўлалигича таржимада акс этмаган.

Шеърий мусиқа, оҳанг, интонация ва қофияни беришда В.Мейнинг таржималари устунликка эга. Бироқ, айрим ҳолларда шеърий шакл маромида бўлгани ҳолда аслиятнинг мазмун ва мантиғи таржимада акс этмаган. Бунинг бош сабабларидан бири В.Мейнинг бевосита аслиятга эмас, балки таржимада воситачи тил хизматига таянгани билан белгиланади. Унинг таржимасидаги айрим мураккабликлар воситачи тилдаги поэтик матнга алоқадор бўлган ҳодисалар моҳиятидан келиб чиқади.

II БОБ. ТАРЖИМА ВА БАДИЙ ЖИЛО

2.1. Таржимада шакл ва мазмун мутоносиблиги ёхуд композицион-семантик бутунлик

“Кутадгу билиг” түртликларининг бадиий-эстетик хусусиятлари, композицияси ва уларнинг халқ фольклори билан алоқаси масаласи юзасидан бир катор дикқатга сазовор ишлар амалга оширилган¹. Бироқ, ҳозирга қадар асар түртликлари композициясини хорижий, хусусан, рус ва инглиз тилларида қайта яратиш масаласи таржимашунослик нұқтаи назаридан таҳлил этилмаган. Асарнинг инглизча талқинлари қиёсий таҳлил этилганда, аслиятдаги түртликлар композицион-семантик хусусиятларининг таржимада акс этиш масаласи ҳам алохida аҳамияттаға әгалити аён бұлади.

“Маълумки, композиция асарни баён қилиш усули бұлыб, унинг бадиий қимматини белгиловчи унсурлардан биридей. Композиция муаллиф мақсадининг юзага чикишида алохida аҳамиятта әга. Шунинг учун ҳам у бириңчи навбатда, ғоявий-эстетик тушунчадир”².

“Эстетик нұқтаи назардан қараганда, композиция ижодкор ғоясина, у китобхонга етказмоқчи бўлган фикрни энг қулай, энг мукаммал равищда юзага чиқарувчи асар қурилиши тарзидир”³.

“Кутадғу билиг” мукаммал композицияга эга бўлган асар. Ундағи воқеелик, образлар ва услугба шундай тартиб берилганки, муаллифнинг ифода усули ўқувчини чалғитмайды, балки воқеалар сари ўзи етаклаб боради. Аммо түртликлар мутлақо бошқа ҳодиса. Гарчи түртликлар асарнинг таркибий кисмларини ташкил этса-да, уларнинг нисбий мустақиллигини ҳам инкор этиб бўлмайды.

Б.Тұхлиев асар түртликларини композицион-семантик хусусиятларига кўра беш турга ажратади:

Тухлиев Б. Поэтика “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба: Дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 25-43., Тұхлиев Б. Билим – эзгулик йүли. – Т.: Фан, 1990. – Б. 19-21., Тұхлиев Б. Юсуф Хас Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асари ва айрим жанрлар такомиси (Маснавий, түртлик, касида). – Т.: Аср-Матбуот, 2004. – Б. 26-38., Тұхлиев Б. Вопросы поэтики “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба. – Т.: Аср-Матбуот, 2004 – 214 с., Исхоков М. Раҳмонов Н., Содиков К., Тұхлиев Б. Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – Б. 311-348.

Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Т.: O'qituvchi, 2005. – В. 124.

Салаев Ф., Курбонијезов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сұзлиги. – Т.: Яңги аср авлоди, 2010. – Б.132.

1. Ўзаро байтлараро маънавий зиддиятли мисраларга асосланган тўртликлар.

2. Бир-бирини маънавий жиҳатдан тўлдирувчи мисраларга асосланган, мантиқий-поэтик ривожланишни кўзда тутадиган тўртликлар.

3. Мисралараро маънавий зиддиятга асосланган тўртликлар.

4. Бутун ва қисм муносабатига таянадиган, деталлаштирувчи мисраларга асосланган тўртликлар.

5. Поэтик фикрни занжирли тарзда ривожлантирувчи мисраларга асосланган тўртликлар¹.

Маълумки, шеърий асарда шакл ва мазмун бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Таржима жараёнида шеърнинг шаклий бутунлиги ўзгарса, унинг нафосатига путур етади. Чунки муаллиф байтлар учун шундай бир композиция танлайдики, бу, биринчи навбатда, унинг индивидуал услуби билан алоқадор бўлади. Бироқ шеърни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилганда, ўзгаришлар бўлиши табиий. Бусиз таржиманинг иложи йўқ, аммо бу ўзгаришлар аслият тили, услуби ва бадиийлигига соя ташламаслиги лозим. “Кутадғу билиг” тўртликлари композицион-семантик хусусиятларини икки инглизча таржима мисолида таҳлил этиб, таржимонларнинг бу борадаги ўзига хос ёндашувларини кузатдик.

Вазир Ойтўлди ўғли Ўгдулмишга яхши ва ёмон кишилар фазилатлари тўғрисида панд-насиҳат қиласди. Киши эзгуликка ва бойликка етишиши учун хушхулқ ва яхши хислатли бўлиш лозимлигини уқтиради:

Тириг бэг кишикә кэрәк эдгу йаң,
Кэрәк болса булғай қамуғ эдгу нэн.
Эсизкә нэқулуг қэрәкмас тавар,
Нэчэ кирсә болғай чығай бирлә тэн (1294-1295).

Тирик бек киши учун яхши хислатлар керак,
У керак бўлса, барча яхши нарсаларни топади.
Ёмон учун мол-товарнинг нима кераги бор,
(Мол-дунё) унга қанчалик келмасин, у барибир кашшоқ
билан тенг бўлади.

Тухлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асари ва айрим жанрлар таомили (Маснавий, тўртлик, қасида) – Т.: Аср-Матбуот, 2004. – Б. 26-38.

Түртлик композицион жиҳатдан иккига бўлинади. Унда яхши (эзгу) ва ёмон (эсиз) кишилар икки тоифага ажратилиб, ўзаро қиёсланмоқда, уларнинг ўзига хосликлари таққосланмоқда. Бунда сабаб ва окибат муносабатларининг талқини юзага чиқарилмоқда. Янада аниқроқ айтиладиган бўлса, тўртликда моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги масаласи кун тартибига қўйилган. Биринчи байтда яхши хислатли кишиларга муносаб ашёлар керак бўлиши, бундай зарурият бўлганда унинг исталган пайтда мол-давлатга эришишга қодирлиги ҳакида гап борса, иккинчи байтда худди шу заруриятнинг номуносиб (эсиз) кишиларда ҳам мавжудлиги ҳакида гап боради. Фақат ушбу тўртлик табдилида битта нокулайроқ ифода акс этган, натижада унинг мазмуни ўзгариб кетган. Аслида “Эсизкә нэкулут кэрәкмас тавар” мисраси “Ёмон учун мол-товарнинг нима кераги бор” тарзида эмас, балки “Ёмон (одам)га мол-товар нима учун керак бўлмасин” тарзида берилганида мақсадга мувофиқ бўлар эди. Асарнинг туркча транскрипция ва таржимасида бу мазмун тўғри ифодаланган¹.

Шунга қарамай, аслиятдаги поэтик маънонинг бутун ва мукаммал эканлиги кўриниб турибди. Унда яхшиларнинг моддий аҳволи қандай бўлишига қарамай, мол-мулкка бўлган эҳтиёжини қондириш имконияти мавжуд бўлавериши таъкидлангани ҳолда, ёмон кишиларнинг ҳатто мол-давлатга эга бўлганда ҳам, амалда уларнинг маънавий жиҳатдан қашшок бўлиб қолавериши ифодаланади. Байtlар ўзаро маънавий зиддиятларга асосланган. Мақсад яхши ва ёмоннинг хислатларини таққослаш ва ундан хулоса чиқариш. Тўртлик икки байтнинг ўзаро мантикий зиддият орқали бирикишидан поэтик бутунликка эга бўлади. Тўртликдаги бу қарама-каршиликлар эмоционалликни оширади ва ўқувчини мулоҳазага чорлайди. Бу муаллифнинг поэтик маҳорати намунаси ва шунинг натижасидир. Бу борада адабиётшунос олим Н.Рахмонов “Кутадѓу билит”даги жанрларда муаллиф шахсияти ярқ этиб қўзга ташланади, яъни қасида жанрида ҳам, бошқа жанрларда ҳам муаллифнинг индивидуаллашган образини қўрамиз², – дея тўғри фикр билдиради.

Arat R.R. Kutadgu Biling I: Metin. – Ankara: 1979. – P.148., Arat.R.R. Kutadgu Biling II Çeviri. Turk Tarihi Kurumu Basimevi. – Ankara: 1994. 6-baskı. – P. 104.

Рахмонов Н. Кўхна битиктошлар. – Т.:Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – Б. 64.

Асарда келтирилган бу гўзал тўртликнинг рус ва инглиз тилларида кай ҳолатда акс этгани ва композицион бутунлигининг таржималарда қайта яратилишини кузатиш мухим.

Шу ўринда бир савол туғилади: таржимада тўртлик композициясини сақлаш керакми? Албатта сақлаш керак, чунки аслият муаллифи қўллаган композиция мукаммаллиги ва таъсирчанлиги сабаб асар асрлар оша севиб ўқилмоқда. Тўртликлар композициясини таржимада сақлаш имконияти мавжуд ва буни С.Н.Иванов, В.Мей ва Р.Денкофф тажрибаларида кузатишимиш мумкин. Тўртликнинг С.Н.Иванов таржимаси:

О чем бы муж добрый мечту ни берег,
Он все обретает в назначенный срок.
А злому любое богатство не впрок:
Он как ни богат, а и нищ и убог! (1307-1308)

Мазмуни:

Эзгу киши қанчалик ўз орзуларидан тийилмасин,
ӯз пайтида орзуларига эришади.
Ёвуз киши учун ҳар қандай бойлик (мол-дунё)
фойдали эмас,
(Аммо) у қанчалик бойимасин, барибир, камбағал ва
бечоралигича қолаверади.

Кўринадики, русча талкинда тўртликнинг қофияси анча тўла (гарчи биринчи мисра қофияси нисбий заифликка эга) акс этган. У ҳатто тўртала мисраси ҳам қофияланган тўртликлар шаклига яқинлаштирилган. Энг мухими, аслиятдаги мавжуд ҳолат – унинг композицияси сақлаб қолинган. Аслиятдаги яхши ва ёмон кишиларга берилаётган таъриф, уларнинг айирмасини кўрсатиб бериш таржимада янада образлилашган ва кучайган.

В.Мей таржимаси:

No matter what dreams a good person may treasure,
He'll realize all in good time, and good measure.
The bad man will have no good riches in store,
And even wealthy, lives really quite poor! (1307-1308)

Мазмуни:

Яхши одам нимани орзу килса, етишади,
У ҳамма нарсага ўз вақтида ва меъёрида эришади.
Ёмон одамнинг бисотида яхши бойлик бўлмайди,
Бой бўлса ҳам, камбағал яшайди.

“Шарқ шеъриятининг касида, ғазал, рубоий каби жанрларини бошқа тилга таржима қилганда, уларнинг муҳим шаклий жиҳатлари сақланмаса, оҳанг ҳам, маъно ҳам юзага чиқмайди”¹, – деб таъкидлаган эди F.Саломов. Бу фикр тўртликларга ҳам тўла алокадор. Таржимада мутаржим тўртликнинг мазмун доирасидан узоклашмаган, аксинча, у русча талқинни тўғри англаб, фикрни қўшимча (ўз вақтида, меъёрида) мисоллар билан тўлдирган. Бу ижобий ҳолат сифатида баҳоланиши мумкин. Асосийси, мазмун тўқис ва тўртликнинг композицион-семантик бутунлиги тўла акс этган. Гарчи тўртликнинг қофия тизими (аслиятда *ааба* – таржимада *аабб*) сақланмаган бўлса-да, биз уни бадиий жиҳатдан заиф шеърлар қаторига кирита олмаймиз. Бунинг бир қатор сабаблари мавжуд:

1. Асаддаги тўртлик айни шунчча хажмда, яъни тўрт мисра орқали таржима килинган.

2. Унинг қофия тизимида имкони борича тўрт мисранинг оҳангдошлигини саклашга ҳаракат қилинган. Факат бу ерда улар ёнма-ён мисралар орасидаги қофиядошлик шаклида рўёбга чиқкан. Шунга қарамай, аслиятда мавжуд бўлган байтлар орасидаги мантикий зиддиятнинг саклаб қолинганлиги бу ҳодисани сезиларсиз ҳолга олиб келган.

3. В.Мейнинг тўртликни бу тарзда таржима қилиши унинг бевосита инглиз китобхонини кўпроқ назарда тутгани билан асосланиши мумкин. Зоро, инглиз шеъриятида тўртликнинг бир кўриниши (*Иккитадан ёнма-ён мисралари қофиялануечи тўртлик* (Two couplets rhyming quatrain)) айни шу шаклга ниҳоятда мос келади.

4. Банд мисраларидағи бир оз пасайгандек кўринадиган умумий оҳангдошликни эса қўшимча воситалар орқали қайта тиклашга ҳаракат қилинган. Хусусан, бу ерда “good” (“яхши”) сўзининг уч марта такрорланиши, уларнинг ўз маъносидан ташқари, кўчма маънода кўлланиши ҳам поэтик нафосатнинг тўлароқ бўлишига ўз ҳиссасини кўшган.

5. Таржима воситачи тил орқали амалга оширилган бўлса-да, унинг аслиятга нисбатан яқинроқ эканлиги кўзга ташланади. Бу энди шоирнинг шахсий бадиий маҳорати билан bogлиқ жиҳатдир.

Саломов F., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т.: Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 138.

Шу ўринда тўртликнинг Р.Денкофф таржимасига юзланамиз:

So long as it is the good a man desires,
What need the wealth?—he'll get what he requires.
What need indeed have the wicked and the greedy?
Whatever they possess they still are needy (82).

Мазмуни:

Ҳамон киши ният қилса яхши,
Қандай бойлик керак унга? Нима керак бўлса, етишади.
Жоҳил ва очкўзларга ўзи нима керак?
Барчасига эга бўлса ҳам, улар қашшоқдирлар.

Албатта, бу ерда поэтик инверсия туфайли юзага чикқан гап курилишидаги муайян ўзгачаликлардан кўз юмиб бўлмайди. Бу ерда “good” бевосита “man” – “киши”га эмас, балки “desires” – “умид қилмоқ”, “ният қилмоқ” сўзига алоқадор. Мазмун аслиятга монанд, композиция ўз ўрнида, ритм маромида ва тўртликнинг ўқилиш оҳанги аслиятга мос. Таржимада ҳам тўртлик икки маънавий зиддиятли қисмларга бўлинади. Бу ҳам таржимоннинг аслиятга содиқлиги. Кофияланиш бир оз ўзгарган (*аабб*). Бунинг ҳеч қандай салбий томони йўқ. Чунки шеър таржимасида қатъий қоғия шаклини талаб қилиб бўлмайди. Шеърий таржима мазмун бутунлигидан ташқари, ритмик ва мусикий-интонацион бутунликни ҳам талаб этади. Демак, булардан ташқари композицион-семантик бутунлик ҳам шеърий таржима учун зарурый талаб. Тўртликнинг уч мутаржим томонидан амалга оширилган таржималарининг қиёсий-типологик таҳлили шуни кўрсатадики, таржимонлар имконият доирасида аслиятга садоқат кўрсатишган. Бироқ, уларнинг мазмунни баён этиш услуби турлича. Бу – табиий, чунки ҳар бир ижодкорнинг ўз услуби бўлгани каби, мутаржимнинг ҳам индивидуал услуби мавжуд.

Кўринадики, мутаржимтар тўртликларнинг композицион бутунлигини сақлашга уринганлар ва мазкур мисолда бунинг улдасидан чикқанлар. Таъкидлаш лозимки, кўпгина тўртликлар таржимасида бу ижобий фазилат устуворлик қилган. Аммо, айрим ҳолларда тўртликларнинг композицияси ўзгаргани ва натижада улардаги поэтик фикр мазмунни таржимада саёзлашгани, ундаги поэтик жилонинг хирадашгани ҳам кўзга ташланади.

Үгдүлмүш Үзгурмишга сарой аҳли билан муомала қилиш одоби хусусида ўз мулохазаларини айтар экан, бу ердаги – саройдаги асосий хулку одоб андозаларини ҳам эслатиб ўтади. Саройда (умуман, кундалик турмушда ҳам) катталарни доимо хурмат қилиш кераклигини уқтиради. Бу фикр шоир томонидан қуйидаги түртлиқда мужассамлаштырилган:

Кичигкә улуғлук улуғдын тэгир,
Улуғқа тапуңса кичиг қут алыр.
Улуғлар сөзин тут йұмұш қыл йұғұр,
Улуғ сөзи тутса тиляккә тэгир (4075-4076).

Кичикка улуғлик улуғдан етади,
Улуққа хизмат килса, кичик қут олади.
Улуғвор (улуғлар – К.С) сүзини тут, юмуш қил, югур,
(Ким) улуғ сүзини тутса, тилякка етади.

Түртликтің композицияси ўзига хос. Байтлар мазмунан бир-бирини талаб қиласы да айни пайтда алохыда ҳолда ҳам мустақил мазмун береде олади. Бириңчи байт иккінчи байтни семантикалық жиһатдан тұлдирмоқда, янын фикрлар занжирли тарзда ривожлантирилмоқда. Бириңчи мисрадаги фикрни иккінчи мисра тұлдиради. Кейинги икки мисра эса олдинги икки мисра – дастлабки байтларнинг поэтик изохи, шархи вазифасини ўтайди. Түртликтің семантикалық жиһатдан мукаммал бўлишида унинг композицияси муҳим ўрин тутган. “Таржимон олдида турган энг муҳим вазифа аслиятнинг мөхиятини, шоирнинг бадиий маҳоратини мазмунан тұла, шаклан гүзал қилиб ифодалашдан иборат. Лекин аслиятнинг ҳамма жиһатларини тұлық ўгиришнинг ҳамиша ҳам имкони йўқ. Шу, боис таржимада баъзи ўзгаришларнинг рўй бериши табиий. Унда шакл ва баъзан мазмуний аниқликлардан воз кечилади”¹. Түртликтің Р.Денкофф таржимаси:

Glory attaches to the small,
From service of the great.
When nobles command, run to obey:
You'll rise to high estate (175).

Мазмуни:

Кичикка улуғлик,
Катталарга хизматдан келади.

Каримов Р. “Бобурнома”даги шेърлар хорижий таржималарининг қиёсий тахлили: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 2003. – Б. 78.

Улуғлар буюрса, итоат қилишга шошил:
Сен юқори мартабаларга эришасан.

Бир қараашда таржимада мазмун “маълум” маънода акс эттандек, бироқ аслиятдаги кенг мазмун, оҳанг ва бири-бирини тўлдирувчи байтлар тўла ўз ифодасини топмай қолган. Бу таржимада эркинлик асосида кискартиришларни кўпайтириб юбориш натижасида рўй берган. Шеърий таржимада эркинлик бўлади, аммо бу даражадаги “курбон”лар хисобига эркинлик яхши натижага олиб келмайди ва бу мутаржимга ҳам обрў келтирмаслиги табиий. Таржимон эркинлик билан ижодийликни бир меъёрда тутмас экан, аниқ таржима чиқиши мушкул. Бу ўринда тўртликларнинг бадиийлигини ҳам назардан четда қолдириб бўлмайди.

Мутаржим аслиятдаги айрим фикрлар (Кичигкә улуғлук улуғдын тэгир – кичикка улуғлик улуғдан етади, йўмуш қыл – юмуш кил, улуғ сөзи тутса – (ким) улуғ сўзини тутса)ни ўринсиз такрор, деб хисоблайди ва уларни таржимада беришдан воз кечади. Ваҳоланки, Юсуф Хос Ҳожиб “улуғ” ва “улуғлук” сўзларини бежиз такрорлаётгани йўқ. Улар адид кўзда тутган поэтик фикрнинг ярқ этиб кўзга ташланиши учун катта имконият бермоқда. Таржимон эса шу имкониятни тўла илғамаган ёки уни бериш устида жиддийрок бош котирмаган.

Таникли таржимашунос олимлар F.Саломов ва Н.Комилов тұғри таъкидлаганлариdek, таржимадаги санъаткорлик, ижодий меҳнат муаллифларнинг ҳаммасини ўзи севган шеърий қолип билан үтиравериш эмас, ҳар бир муаллифнинг ўзига хослиги, маҳорат ва жозибасини нечоғлик саклашда намоён бўлади¹. Бу тўртликлар композициясини таржимада саклаш масаласига ҳам алоқадор. Тўртликларнинг С.Н.Иванов ва В.Мей таржималарига эътибор килсак, аслиятта ҳам, унинг композицион ва семантик жиҳатларига ҳам бошқачарок ёндашувлар мавжудлигини кўрамиз:

От старших и малым даётся почет:
Кто старшим послужит, тот счастье найдет.
Прислуживай старшим и чти их наказ,
Послушаешь старших – достигнешь высот! (4178-4179)

Саломов F., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т.: Faafur Fуломномидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 97.

Кўринадики, русча таржимада аслият композицияси нисбатан тўла акс этган. Асосий поэтик маъно қамраб олинган. Катталарга хурмат ва эҳтиром, унинг натижасида келадиган улуғлик таржима мазмунида анча ёрқин тарзда ифодаланган. Тўртликчинг шаклий хусусиятлари, айниқса, кофия тизими аслиятга мувофиқ ва муносиб тарзда ўтирилган.

В.Мей таржимаси:

From elders and lesser men you will win praise:
To serve well your seniors means happy days!
Attend to their orders, and do what they say –
For obedience to them is the very best way! (4180-4181)

Мазмуни:

Катта ва кичиклардан сен мақтов оласан:
Катталарга хизмат килиш баҳтли кун демакдир!
Уларнинг буйруқларига кулок сол, улар нима деса баҳар,
Уларга бўйсуниш энг аъло йўлдир!

Таржима Р.Денкофф талкинига нисбатан аслиятга анча яқин. Тўртликнинг таржимадаги хос қофияланиши (*аабб*) мукаммал. Мазмун ҳам етарлича очилган. Аслиятдаги айрим фикр (Улуғ сөзи тутса – (Ким) улуғ сўзини тутса)- лар таржимада йўқ, бироқ бу асосий мазмунга соя ташламайди. Аслиятда ва русча талкинда бўлмаган “кичик кишидан ҳам мақтов олиш” умумий мазмун мантиғига янада аниқлик киритади. Инглиз тилидаги “happy day” – “баҳтли кун” ифодасининг киритилиши таржимадаги муваффакиятли нуқталардан биридир. Аслиятдаги “кут алыр” – “кут (баҳт-саодат) топади” ифодаси мантиқан инглизчада ўзининг тўлиқ талқинини топган. Демак, шоирона иқтидор аслиятга эркинроқ ёндашилганида ҳам, барибир, поэтик мазмуннинг аниқ ва таъсирчан ифодаланишига имкон бераверади, деб айтиш мумкин.

Таъкидлаш керакки, тўртликнинг асосий хулосаси – “катталар сўзига кулоқ солиш” аслиятда “Улуғ сөзи тутса тилэkkэ тэгир”, русчада “Послушаешь старших – достигнешь высот!” ва В.Мейда “For obedience to them is the very best way!” тарзида ифодаланган. Кўринадики, аслият мантиғи русча талкинда кенг ва образлироқ ифодаланган. Назаримизда, инглизча талкинда “For” предлоги жуда зарурый элемент сифатида кўринмайди. У тегишли ритмни яратиш, таржимадаги вазннинг бутунлигини саклаш учунгина қўлланган восита сифатида кўринади, холос.

“Ижодий аникликда ҳам эркинлик бор. Лекин бу эркинликлар асар хусусияти, муаллиф услубини бутунлай ўзгартириб юбормайди, аксинча аслиятнинг муҳим фазилатларини қайта яратишга хизмат қиласди, шеърнинг янги тилда бадиий етук бўлиб чикишига ёрдам беради”¹. Демак, айрим ҳолларда мутаржимнинг ижодий қўшимчаси таржиманинг мукаммаллиги ва бадиийлигини оширади.

Энди бошқа бир мисолни кўрайлик:

Бу қут кайда болса бойун бэр, йараш,
Қалы орнасан қутқа қадғун курәш.
Бу қут кэлсә йанлук қутадур куни,
Тўмән арзу бирлә толулаб йараш (666–667).
Бахт-давлат қаерда бўлса, унга бўйин бер, яраш,
Агар бахтга эришсанг, қайғу билан кураш.
Бахт келса, киши, албатта, бахтиёр бўлади,
Туман (хил) орзуларга тўлиб, бахт билан яраш.

Тўртлик бахтга эришишнинг ўзига хос “рецепт”ини тавсия этмоқда. У яхлит бир тушунчани деталлаштириб берувчи мисраларга асосланган бўлиб, унда бахтга етишиш учун интилаётган киши қиёфаси тасвирланади. Вокеалар аста-секин ривожланиб боради, бахтга етишмоқчи бўлган кишининг ҳолатлари (бахтга бўйин бер, қайғу билан кураш, орзуларга етиш, бахт билан яраш!) деталлаштирилиб тасвирланади. Бу эса композициянинг нафис ва ўзига хос бўлишини таъминлайди.

Тўртликнинг русча ва икки инглизча таржимасини аслият билан қиёслаб таҳлил этамиз. С.Н.Иванов талқини:

Где б ни было счастье, ты следуй за ним,
Не верящий счастью бедою гоним.
Кто счастья добился – спасен от невзгод,
Найдет он совершенье желаньям своим! (681- 682)

С.Н.Иванов бошқа ҳолатларда бўлгани каби, бу ерда ҳам тўртликнинг шаклий-поэтик жиҳатларини тўла эътиборда тутган. Албатта, таржимада таржимон мансуб бўлган тил имкониятларига таянилгани ҳам тасодифий эмас. Аслиятда дастлаб бахт билан “иттифоқ тузиш”, муросада бўлиш устуворлик қилмокда. Рус тилида эса у биттагина феъл (“следуй”) билан акс эттирилган. Аммо шунинг ўзиёқ аслиятдаги

Саломов F., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т.:Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наприёти, 1979. – Б. 106.

маънонинг юзага чиқиши учун етарли имкон яратган. Аслиятда иккинчи мисра кутга эришган кишининг қайғу билан курашмоғи кераклиги устида боради. Таржимада ҳам шу фикр мавжуд. Фақат у ерда ушбу фикр “саодатта ишонмаган киши бало-офатларнинг қувғинида колади” тарзида берилган. Таъкидлаш лозимки, шаклнинг ўзгачалиги маъно яхлитлигига путур етказмаган. У шу холати билан тўртликнинг маъносини тўла ва чиройли тарзда бера олган. “Бахти бўлади” маъносининг унинг синоними бўлган “балолардан кутулади” (“спасен от невзгод”) ифодаси билан берилиши ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Энди тўртликнинг инглизча таржималари билан танишайлик:

В.Мей таржимаси:

Wherever flies happiness, after it fly,
Who believes not in happiness, soon he will die.
Whoever finds happiness – he will be saved,
With wishes accomplished his way will be paved! (681-682)

Мазмуни:

Бахт қаерга учса, ортидан уч,
Ким бахтга ишонмаса, у тезда ўлади.
Ким бахтни топса, у сақланиб қолади,
Орзуларга етиб, йўли равон бўлади.

Р.Денкофф таржимаси:

Bow your head to Fortune,
Or wrestle with grief and care.
The man with Fortune blessed,
Has a thousand goods to share (62).

Мазмуни:

Бахтга бошингни эг,
Ёки қайғу ва алам билан кураш.
Бахти кулган кишининг
Улашибга минглаб нарсалари бўлади.

Учала таржимон тажрибасидан кўриниб турибиди, асосий мазмун очилган. Аммо, эътибор бериб қараладиган бўлса, тўртликнинг иккинчи байти ўзбекча талқиндан кескин фарқланади. Бунинг сабаби, ўзбекча транскрипцияда иккинчи байт туркча транскрипциядан ўзгача берилган. Яъни Қ.Каримовда “Қалы орнасан кутка кадғун курәш – Агар бахтга эришсанг, қайғу билан кураш”, Р.Р.Аратда “Qali ӯznesе qutqa

qadғun kүreş – Агар бахтга бўйин бермасанг қайғу билан кураш” тарзида ифодаланган. Зеро, бу ерда матнни яратган муаллифлар асарнинг алоҳида-алоҳида иккита нусхасига устунлик беришган. Қ.Каримов мазкур байтни Наманган нусхаси асосида киритган бўлса (шунга кўра у “ўзнаса – қаршилик қилса” деб эмас, балки “ўрнаса – ўрнаса, жой олса,”¹ деб талқин қилган), Арат ушбу байт учун Хирот нусхасини асос қилиб олган. Юзага келган тафовут мана шу туфайли содир бўлган. Таржималарда аслият мантиғи бир қатор ўзгаришлар билан бўлса-да акс этган.

Демак, аслиятда “бахтга бўйин бермаган кишининг қайғуда қолиши”, аксинча, бахтни тутган кишининг саодатли бўлиши таъкидланган. Буни тўғри англаган С.Н.Иванов уни таржимада ҳам тўлаконли акс эттирган. Таржимон тўртлик композициясини тўла қайта яратса олган. В.Мей талқинида, “Ким бахтга ишонмаса, унинг “тезда ўлиши” уқдирилмоқда. Бу, бизнингча, ҳаётга бўлган ғарбона кескин нуктаи назар меваси. Шарқ фалсафасида кишининг “бу ҳолда ўлиш”и мантиққа зид. Таржимашунос олим F.Саломов таъкидлаганидек: “Шарқона шаклда ўз ҳиссиётларини ифодалаш, хосликларни Осиёдан олиб, европача рухда асар яратиш шакл ва мазмуннинг номувофиқлигини юзага келтиради”². Шундай бўлса-да, В.Мей талқинида тўртлик композициясининг умумий ҳолатда сақлаб қолинганлигини, бунга унинг шоир сифатидаги индивидуал маҳорати имкон берганлигини таъкидлаш жоиз.

Р.Денкофф таржимасида тўртликнинг биринчи қисми содда ифода орқали талқин қилинган ва аслиятга хос мазмун “Бахтга бўйин эг, акс ҳолда ишинг доимо қайғу ва алам билан курашишдан иборат бўлади” тарзида беришган. Иккинчи қисмда эса мажбурий “фалсафа” (бахтли кишининг улашиши учун кўп нарсага эга бўлиши) киритилган. Бу мантиқ жиҳатдан тўғридир, аммо аслиятда бу мазмун мавжуд эмас. Демак, Р.Денкофф тўртликни ўз фалсафаси ва ўз ифода тарзи билан таржима қилишга уринган. Натижা тайин: тўртлик композицияси ўзгарган, аслият мантиғи таржимада бир қадар бошқа ўзанга солиб юборилган. Аслиятдаги бири-бирини тўлдириб келаётган мантиқ таржимада тегишли тарзда ўз ифодасини топа олмаган.

Бу сўзларнинг лугавий маъноси ҳакида қаранг: Древнетюркский словарь. – Л.: 1969. – С.395, 371.

Саломов F., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 84.

Мутаржимнинг ортикча ўзгартеришлари. эркинлиги ва йўл кўйган “курбонлиги” аслият услубини таржимада тўла акс этмай қолишига ҳам олиб келади.

Юқоридаги тўртликнинг композициясига анча яқин келадиган бошқа бир тўртликни кузатамиз:

Бор ичмә, зинакә йағума ҳазар,
Бу экки чығайлық тоныны кэдэр.
Бу бордын қопар минъ йазуққа йурәк,
Зинадын қачар кут, йузунгә судәр (1322–1323) .

Ичимлик ичма, зинхор зинога яқинлашма, ҳазар қил,
Бу икки нарса гадолик тўнини кийгазади.

Ичимлиқдан юрак (ботирлашиб) минг-минг гуноҳларга
қўзғолади,

Зинодан кут қочади, юзингта тупуради.

Кўриниб турибдики, биринчи мисра икки гуноҳ (зинокорлик ва майхўрлик)дан сакланишга унданмоқда. Иккинчи мисра эса юқоридагилар оқибатида юзага келувчи салбий натижа ҳақида огоҳлантируммоқда.

Бу тўртликда ҳам фикрлар ифодасида мутлақо такрорланмас бир ҳолат кўзга ташланади. Бир қарашда, биринчи байтда тезис ҳам, якун ҳам биргалиқда берилаётгандек туюлади. Шунга қарамай, иккинчи байт олдинги байтнинг ўзига хос шархи, изоҳи вазифасини бажаради.

Умумий ҳолатда биринчи мисрада инсон шаънига номуносиб бўлган иккита салбий ҳодиса (бор, зина) саналиб, иккинчи мисрада уларнинг умумлаштирилган баҳоси берилаётган бўлса, учинчи ва тўртинчи мисраларда уларнинг ҳар бири келтирадиган салбий оқибатлар алоҳида-алоҳида таъкидланади. Шундан кейингина биз тўртлик ҳақида яхлит тасаввур ва хулосага эга бўламиз. Алоҳида таъкидлаш жоизки, бу мисраларда соғ миллий-маънавий фазилатлар ўз аксини топган.

Ушбу тўртликнинг таржималардаги шакли мутаржимларнинг ҳар бирида ўзига хос ёндашув борлигини кўрсатиши билан эътиборлидир.

Тўртликнинг В.Мей таржимасига юзланамиз:

Don't drink, and don't err, for wine-bibbing and sin,
Are both of them evil, and trouble bring in!
With wine you'll be shamed, yes, a hundred times oe'r.
Carousing will drive out real joy from your door! (1337-1338)

Мазмуни:

Ичма ва адашма, майхўрлик ва гуноҳ,
Иккови ҳам ёмондир ва кайғу келтиради.

Шароб билан юз бора уятта қоласан,

Маишатбозлиқ эшигингдан ҳақиқий қувончни олиб кетади.

В.Мей таржимасида юкоридаги тўртлиқда қораланаётган салбий хусусиятларнинг биринчиси тўла акс этган бўлса-да, иккинчиси нисбатан торроқ доирага олиб тушилган. Бунинг натижасида аслиятдаги мазмун ва мантиқ тўлалигича акс этмаган. Аслиятда икки иш: майхўрлик ва зино ҳақида гап бормоқда. Таржимада эса фақатгина майхўрлик тўғрисида гапирилади. Зинокорлик ва унинг натижасида келиб чиқадиган баҳтсизлик тўғрисида гап йўқ. Таржимон аслиятдаги “зинога яқинлашма”ни “don’t eat” – “адашма” ва “зино”ни “sin – гуноҳ” тарзида бошқа сўзлар билан ўтирган. В.Мей аслиятдаги образдан осонликча воз кеча қолган. В.Мей шеър қофияси ва вазнини саклаш мақсадида сўзларни ўзгартирган бўлиши мумкин. Аммо бу ўзгартириш тўртлик мазмуни ва мантигини таржимада саёзлаштирган. Бунинг устига, аслиятдаги ниҳоятда гўзал бир метафора – “чиғайлиқ тўни” ҳам эътибордан четда қолган. Тўғри, бу ерда таржима воситачи тил асосида амалга оширилганини ҳам назардан кочирмаслик керак. С.В.Семчинский асосли таъкидлаганидек: “Таржимадан таржима кўп холларда аслиятнинг бузуб талқин қилинишига олиб келади”¹.

С.Н.Иванов таржимаси:

Не пей, не блуди: винопитье и блуд –

Два зла эти – к нищенской доле ведут.

Вином опорочен ты будешь стократ,

Лишит тебя счастья постыдный разврат! (1337-1338)

Кўринадики, С.Н.Иванов аслиятдаги асосий мантиқни ифодаловчи “зино”ни биринчи байтда таржима қилган бўлса-да, унинг ортидан келадиган оғатларни таржимада беришда ўзига хос йўл тутган. Аслиятдаги “бор” – май туфайли юракнинг “минг хил гуноҳ”ларга ҷоғланиб қолиши рус тилида “бадном қилмок”, “иснод келтирмоқ” маъноларидағи “опорочить” феъли билан берилган. Умумий тарзда мазкур ечимни энг тўғри

Семчинский С.В. Некоторые вопросы перевода румынской художественной литературы на украинский язык // Теория и критика перевода. – Л.: изд. Ленинградского университета, 1962. – С. 127-131.

вариантлардан бири сифатида эътироф этиш мумкин. Бундай талқин тўртлик композицион-семантик бутунлигини таржимада ўзига хос тарзда акс этишига сабаб бўлган.

Тўртлик Р.Денкоффда қуидагича талқин қилинган:

If you would not put on the cloak of poverty,
Beware of fornication and of drink:
The one makes Fortune spit in your face and flee.
The other drowns you in the sinners sink (83).

Мазмуни:

Агар камбағаллик тўнини киймай десанг,
Зинодан ва ичкилиқдан ўзингни тий.
Бири баҳтни кетказиб, юзингта тупуртиради,
Бошқаси сени гуноҳ ботқоғига ботиради.

Эътироф этиш керакки, бу таржима аслиятга кўп жиҳатдан яқин ва мутаржимнинг аввал таҳлил қилинган тўртликлар таржимасига ёндашувидан сезиларли даражада мукаммаллиги билан фарқ қиласди. Р.Денкофф аслият мантигини тўғри англаб, асосий мазмунни тўлалигича очиб берган. Туркий халклар тарихи, маданияти ва динидан яхши хабардор таржимоннинг тўртлик рухига кириб бора олгани кўриниб турибди. Тўртлик композицияси таржимада тўла акс этган ва бу тўртликтининг инглизчада ҳам тўқис бўлишини таъминлаган. Айниқса, аслиятдаги метафоранинг деярли калькаланган ҳолда она тилига ўгирилиши тўртликтаги шарқона руҳнинг сақланиб қолишини таъминлаб берувчи асосий омиллардан бирига айланган.

Куидаги тўртлиқда инсон ҳаётининг моҳияти ўзига хос тарзда тасвирланган. Бу жиҳатдан у бошқа тўртликлардан жиддий фарқ қиласди:

Терумиш нәқ эрсә йоқалғу турур,
Төрүтүгли халиқ нэ қулса қылур.
Тириглик тэдўқун бу йэлтэг кечэр,
Қачар йэтсә болмас аны ким булур? (678–679)

Яратилган нарса бўлса, албатта йўқ бўлади,
Яратувчи холиқ нимани истаса қиласди.
Тириклик деганинг бу елдек ўтиб кетади,
У қочади, унга етиб бўлмайди, уни ким топа олади?

Тўртлик композицияси ўзига хос. Унда оламдаги мавжуд детерминизмнинг бир ифодаси қаламга олинган. Оламдаги ҳамма нарса йўқликка маҳкум, чунки уларнинг барчаси яратилган.

Уларга нисбатан қандай ҳукм чиқариш шу нарсаларнинг ижодкори бўлган яратувчига – Холиқнинг ўзига боғлик. Ҳудди шунга ўхшаб инсон умри – тириклик ҳам ўтиб кетади, уни тутиб қолишга, унга етиб олишга ҳеч кимда ҳеч қачон имкон бўлмайди. Бундай хаётий фалсафа таржимада қай даражада акс этган?

Аввал В.Мей таржимаси билан танишамиз:

To all men on earth comes the day when they die.

They lived years predestined by Allah on high.

Life's years roll away, like a brief playful breeze,

And none can restrain them, however they please! (692-693)

Мазмуни:

Ердаги барча одамларга улар ўладиган кун келади.

Улар Аллоҳ тақдир этган умрни хурсандчиликда

ўтказдилар.

Умр йиллари ўйноқи шаббода каби ўтиб кетади,

тура олмайди.

Биз умумий тарзда тўртлик мазмуни ва моҳиятининг акс этганлиги ҳақида гапиришимиз мумкин. Аммо, бу ерда битта нозик нуқта бор. Бу шарқона ва ғарбона тафаккур, тасаввур ва дунёқарааш ҳамда уларнинг ўзига хос ифодалари билан боғлик.

В.Мей талқинида аслиятдаги Аллоҳнинг қудратига берилган таъриф ташлаб кетилгани ҳолда, гап бирдан одамга берилган умр ва уни қандай ўтказилганидан бошланади ҳамда умрнинг ўткинчилиги айтиб ўтилади. Ваҳоланки, Аллоҳ фақатгина инсонларга ҳаёт берувчи эмас, ер юзидағи барча мавжудот ва нарсаларнинг яратувчиси эканлиги яхши маълум. Кўринадики, аслият муаллифининг композицион-семантик услуби таржимада бой берилиб, натижада, мантиқ ўта содда ифодаланган. Шоирона фалсафа таржимада акс этмаган.

Таржимадаги ортиқча қисқартириш ёки ташлаб кетишлар яхши натижа бермаслиги табиий. Бу ҳол катта ҳажмли асарларда яққол кўзга ташланмаслиги мумкин, аммо тўртликлар кичик шакли билан бутун бир яхлит асарга тенглаша олар экан, уларда ҳатто битта ибора ёки сўзнинг ҳам ноўрин ташлаб юборилиши унинг мантиқ ва мазмунига салбий таъсир кўрсатади. Демак, таржимон аслият муаллифининг ўзига хос баён услубини эътиборга одмай, мантиқни ўз ғоялари воситасида очишга ҳаракат қилиш орқали ўта эркинликка берилса, у кўзлаган мақсадга эриша олмайди. Тўғри, таржимоннинг ҳам ўз услуби

бор, бирок, бу аслият муаллифи услуби билан ҳамоҳангликда юзага чиқса, ҳақиқий санъаткорлик пайдо бўлади.

Эътибор бериладиган бўлса, аслиятда “йэл” ўз сифатлашига эга эмас. Аммо В.Мей таржимасида бу сўз (“breeze”) иккита (“brief – қисқа, қисқа муддатли” хамда “playful – ўйноқи”) сифатлаш билан қўлланмоқда. Аслиятда мавжуд бўлмаган мазкур сўзларнинг манбаси ҳам русча таржимадир. С.Н.Иванов мазкур ҳолатда “ветер шальной” ифодасидан фойдаланган эди:

Всему сотворенному будет конец:

Свершает свои начертанья творец.

Вся жизнь пролетит, словно ветер шальной,

Не сдержишь ее никакою ценой (692-693).

Мазкур таржимада аслиятдаги бош маъно тўғри англанган ва рус тилига у муносиб тарзда ўтирилган.

Тўртликнинг Р.Денкофф таржимаси В.Мейникидан мутлақо бошқача. Унда С.Н.Иванов талқини каби аслиятга қўп томонлама яқинликни қўришимиз мумкин:

Whatever comes to be is bound to cease,
Whatever the Creator wills, He brings to pass.

What you call life is transient as the wind:
It ever flees, it cannot be held fast (62).

Мазмуни:

Нима пайдо бўлса, йўқ бўлишга маҳкум,
Яратувчи нимани истаса, дунёдан ўтказади.

Сен ҳаёт деб атаганинг шамол каби ўткинчидир:

У доим қочади, уни маҳкам тутиб қолиш мумкин эмас.

Р.Денкофф асарни тўлалигича шеърий таржима қилишга даъво қилмаса-да, бошқа тўртликлардан фарқли ўлароқ ушбу тўртликни инглиз тилига шеърий ўтиришда ўз маҳоратини яққол намойиш эта олган. Тўртлик мисраларини қофиялаш, улардаги бўғинлар сонини мослаштириш анча муваффаккиятли чиқкан. Юсуф Хос Ҳожиб таъкидламоқчи бўлган асосий мантиқ таржимада тўла акс этганини кузатиш мумкин. Таржима композицион-семантик жиҳатдан ҳам аслиятга ҳамоҳанг. Инглизча матнда “w” товушли сўзларнинг кетма-кет келган мисраларни бошлаб бериши ўзига хос аллитерацияни юзага келтирган.

Мутаржимнинг аслият баён услубини эътиборга олиши ва уни таржимада қайта яратишга уриниши гўзал таржима яралишига асос бўлган, дейишимиз мумкин.

Мутаржимларнинг тўртликлар композициясини саклаган ҳолда ажойиб таржима яратганларини мана бу тўртлик яқкол кўрсатади:

Кишиләр ара көр киши ул болур,
Анындын кишиләр асығлар булур.
Асығсыз кишиләр кишидә қоры,
Асығлығ киши асғы элкә толур (5605-5606).

Кўр, одамлар орасида одам шу бўлади (ки),
Ундан одамлар манфаатлар топади.
Манфаатсиз одамлар одам (лар) орасида заардир,
Манфаатли одам манфаатлари элга тўлади.

Муаллиф кишилар корига ярайдиган одам тимсолини ажойиб услубда тасвирлайди. Шу билан бирга, бунинг тескариси бўлган, бирорвга нафи тегмайдиган кишиларга ҳам одилона таъриф беради. Тўртлик композицияси шундай тузилганки, у ўқувчини байт мантиғи томон етаклаб боради. Биринчи мисрада бошқалар учун наф, фойда етказувчи кишига таъриф берилса, иккинчи мисранинг биринчи ярмида фойдасиз кишига баҳо берилади ва сўнгги қисмда тўртликнинг асосий мақсади, яъни фойдали кишиларни олқишлиш ўз ниҳоясига етказилади. Мазкур ифода усули билан муаллиф ўзининг ахлоқий-маънавий кредитосини ўқувчига содда ва равон тилда етказиб беради. Тўртликнинг русча ва икки инглизча таржимасига эътибор қилсан, мутаржимлар маҳорати ва ўзига хосликларининг янада муносиб тарзда намоён бўлишига гувоҳ бўламиз.

С.Н.Ивановда:

Поверь, меж людьми человек – только тот,
Кто людям и пользу и благо несет.
Не служащий пользе – людьми не любим,
Кто служит ей, тот осчастливит народ (5731-5732).

В.Мейда:

Believe me, the people will call you a man,
If you bring them blessing, and help where you can.
If you are not useful, you're not well-received,
But if you assist them – then you are believed! (5731-5732)

Мазмуни:

Менга ишон, халқ сени одам деб атайди,
Агар сен имконинг бор ерда уларга фойда келтирсанг.
Агар фойдали бўлмасанг, сен яхши қабул килинмайсан,
Аммо агар уларга ёрдам берсанг, шунда ишончли бўласан.

Р. Денкоффда:

He who is no use to men,
Is bitter fruit on the human tree.
The sweetness of a useful man,
Pervades humanity (226).

Мазмуни:

Одамларга фойдаси йўқ киши,
Инсоният дараҳтидаги аччиқ мевадир.
Фойдали одамнинг ширинлиги
Инсоният узра ёйилади.

Мутаржимларнинг аслиятга ҳар томонлама яқин келганларини кўришимиз мумкин. С.Н.Иванов талқинида тўртликнинг мантиқий ривожи аслиятдагидек ўсиб боради. Бу таржимага асосланган В.Мей таржимасида аслият мазмуни, тўртлик композицияси маромида сақланган.

Р.Денкофф таржимаси шакл жиҳатидан анча кискартиришларга учраган бўлса-да, аслият мантиқ ва мазмуни метафора орқали моҳирона ифодаланган. “Бировга нафи йўқ” кишининг “Инсоният дараҳтидаги аччиқ мева”га ўхшатилиши тўртлик мантиғига мосдир. Бу ҳам мутаржимнинг тил воситаларидан унумли фойдалана олиш маҳоратини намоён этади. Бу борада таржимашунос олим М.Бақоеванинг қуйидаги фикрлари ўринлидир: “Мазмун ва шакл яхлитлигини таржимада сақлаб қолиш ўкувчига мазмунни муаллиф мақсадига мувофиқ ҳолда етказиб бериш учун унга ҳар томонлама мос келадиган, уни қайта бунёд этиш учун тўсик эмас, балки мададкор бўла оладиган шеърий шаклни топа билиш ҳам таржима муваффақияти омилларидан биридир”¹.

Денкофф таржимасидаги айрим байтларда метафорани таржима қилмасдан туриб, бошқа ўринда аслиятда метафора бўлмагани ҳолда таржимада метафоранинг қўлланиши кузатиласи. Бу аслиятдаги ҳодиса моҳиятини теран идрок қилган

Бақоева М. Англия, АҚШ адабиётидан ўзбек тилига шеърий таржима ва қиёсий шеършунослик муаммолари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т., 2004. – Б.123.

ҳолда таржимада қайта яратишнинг ўзига хос кўриниши сифатида баҳоланиши мумкин. Бир тўртликда “кўнилик тўни” метафораси таржима килинмай, бошқа бир тўртлик таржимасида аслият мантиғига мос тушувчи “Is bitter fruit on the human tree” – “Инсоният дараҳтидаги аччиқ мева” метафораси қўлланилган.

Тахлиллардан хулоса килиш мумкинки, “Кутадғу билиг” тўртликларининг композицион жиҳатларини таржимада ҳам саклаш муҳим. Бу принципнинг таржимонлар томонидан анча устувор тарзда қўллангани кузатилади. Мутаржимлар кўп ҳолларда бунинг уддасидан чикқанлар. Таржимада кўплаб тўртликларнинг ўзига хос тузилиши, маъно-мантиқ яхлитлиги, шоир қўллаган поэтик усуслар, гоҳ бирдай давом этувчи босиқ, сокин ритм, гоҳ кучайиб, авжланиб борувчи ҳиссиётлар тўлқини, мазмун билан оҳанг ҳамда образларнинг узвий боғлиқлиги тўла қайта яратилган. Айни вақтда бу жиҳатларнинг таржимада тўлароқ, етукрок даражада акс этмай қолгани ҳам кузатилади.

С.Н.Иванов таржималарида аслият композицияси аксарият ҳолларда маромида сақланган. Баъзи ўринларда ғарбона тафаккур тарзи туфайли тўртликлардаги мантиқ бузилгани ҳолда асарнинг яхлит композициясига ҳам путур етган.

Р.Денкофф тажрибасида матнга нисбатан анча эркин муносабат кўзга ташланади. Буларнинг намоён бўлиш шакллари сифатида қўйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. матн мазмунини қисқартириш;
2. матндаги айрим сўз ва деталларни тушириб қолдириш;
3. матнга “тахрир” киритиш, яъни унинг таркибидаги айрим сўзларни ўзгартириш;
4. матндаги маънени бошқа сўзлар воситасида беришга уриниш.

Бундай ёндашувнинг тўла ижобий ёки тўла салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши анча мунозарали. Шунга қарамай, аслиятдан чекиниш, жумладан, тўртликлар композициясини таржимада сақламаслик натижасида баъзан ошкора ғализликлар, баъзан эса услубан нотугалликлар келиб чиккан. Ваҳоланки, В.Мей киритган айрим ижодий ёндашувлар, қўшимчалар тўртлик мазмуни ва бадиийлигининг таржимада янада бойишига хизмат қилган.

Демак, таржимада тўртликларнинг композицион-семантик бутунлигини сақлашга имкон қадар эришиш лозим. Бу

таржимада аслият муаллифининг ўзига хос услубини кўрсатиб беради. “Ку гадғу билиг” мисолида тўртликлар композициясини инглизча таржимада баҳоли қудрат саклашнинг имкони мавжуд.

2.2. Мақол ва афоризмлар таржимаси

Дунёда тил мавжудки, мақол ҳам мавжуд, зеро, сўз кўрки мақолдир. Мақол, матал ва ҳикматли сўзлар халқ орасида асрлар давомида яратилади, сайқалланади ҳамда аждодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтади.

Мақол бу халқ томонидан яратилган, турмуш воқеа-ходисаларига асосланган, панд-насиҳат ва эзгу мақсадга йўналтирилган, чукур маънога эга ҳикматдир. Мақолда тугал фикр ўз ифодасини топади ва ундан муайян хулоса чиқарилади.

Ҳикматли сўз, яъни афоризм алоҳида кишилар, машхур алломалар, буюк шахс ёки давлат ҳамда жамоат арбоблари томонидан воқеликка билдирилган ибратли фикрлардир.

Ўзбек мумтоз адабиётида ҳам бу жанрларни қўллаш билан боғлиқ санъат турларидан Махмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Бобур каби алломалар ўринли фойдалангандарини сингари, инглиз адабиётида бу борада Ж.Чоусер, В.Шекспир, Ж.Байрон ва бошқаларнинг хизматлари катта.

“Кутадғу билиг” ҳам мақол, матал ва афоризмларга бой нодир асарлардан ҳисобланади. Асосли таъкидланганидек: “Кутадғу билиг” асарига ўша даврда яратилган бошқа асарлар каби халқ оғзаки ижодининг кучли таъсири сезилади. Буни асар вазнидан бошлаб, унинг қоғия тизимида, жанрлар структурасида, асар композициясида, тили ва услубида, умуман, асарнинг барча композицион ҳамда ғоявий-бадиий структурасида кузатиш мумкин”¹.

Адабиётшунос олим Ё.Исҳоқов ўринли таъкидланганидек: “Шеъриятимиз тарихида мақол, матал ва ҳикматли ибораларнинг поэтик мақсадда ишлатилишида асосан учта муҳим хусусият кўзга ташланади:

1. Келтирилаётган мақол ёки маталга “масалдур” ёки “масалдурким” сўзи ёрдами билан аниқ ишора қилинади. Ёхуд келтирилаётган гап ёки иборанинг манбаига “дерлар”,

Тұхлиев Б. “Кутадғу билиг” поэтикаси масалалари // Исхоков М. Рахмонов Н., Содиков К., Тұхлиев Б. Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – Т.: Фан, 1989. – Б. 421.

“айтурлар” каби воситалар билан ишора килинади, унинг халқ орасида маълум ва машҳур эканлиги таъкидланади.

2. Макол ёки матал (хеч қандай ишорасиз) айнан келтирилади.

3. Мақол ёки матални мазмуни сақланган ҳолда унинг шакли бир оз ўзгартирилади. Ёхуд шеърий вазн талаби билан янгича шаклда ифодаланади¹. Бу хусусиятлар адид Юсуф Ҳос Ҳожибнинг тўртликларда мақол кўллаш маҳоратида ҳам ўз аксини топган.

“Кутадғу билиг”даги мақол, матал ва афоризмларни ўрганиш бўйича бир қатор тадқиқотлар олиб борилган². Бироқ, “Кутадғу билиг”нинг икки инглизча таржимаси мазкур йўналиш бўйича ҳалигача илмий-киёсий таҳдилга тортилмаган. Шунга кўра биз “Кутадғу билиг” тўртликларида қўлланилган мақол ва афоризмларнинг Р.Денкофф ва В.Мей таржималарида қайта яратилишини аслият билан қиёсий-типологик таҳдил этишини мақсадга мувофик деб хисобладик. Шунингдек, В.Мей таржимасига аслият вазифасини ўтаган С.Н.Ивановнинг русча таржимасини ҳам қиёсладик.

Умумий ҳолда “Кутадғу билиг”да қўлланилган халқ мақоллари ва уларга йўғрилган хикматларни мавзу ҳамда байт рақамлари бўйича куйидагиларга ажратдик:

- Тил ва сўзнинг кишига фойда ҳамда зараги хусусида: 158, 163, 166, 169, 173, 187, 269, 271, 677, 724, 693, 994, 972, 1000, 1034, 123, 448, 1867, 1882, 2408, 3620, 3734, 3736, 3737, 3796, 3797, 4049, 4228, 4448, 4968, 497, 4972, 5110, 5651-байтлар;

- Билим ва билимсизлик, заковат ва нодонлик хақида: 460, 150, 959, 1780, 1746, 2835, 4136, 5034-байтлар.

- Эзгулик ва ёмонлик, орият ва уятысизлик, меҳрибонлик ва ғазабкорлик, севги ва нафрат, қўзи тўклиқ ва очқўзлик, дўстлик, шукроналик, одамгарчилик, садоқат каби инсон

Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Зарқалам, 2006. – Б. 21.

Тўхлиев Б. Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асари ва туркий фольклор: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Т., 1991. – Б. 322., Абдуллаев Х. Халқ мақолларининг “Кутадғу билиг” поэтикасидаги ўрни ва бадиий-эстетик функциялари: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 2005. – 160 б., Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тўлдирилган учинчи нацр. – Т.: Ўқитувчи, 1976 – Б. 126., Содиков З. Юсуф Ҳос Ҳожиб “Кутадғу билиг” асарининг олмонча илмий-адабий талқинлари: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 1994. – 134 б., Тошпўлатова Д. “Кутадғу билиг” асаридаги мақоллар таржимаси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. – № 5. – Б. 74., Иботов С. “Кутадғу билиг”нинг бир таржимаси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. – № 5. – Б. 71-73.

табиатига хос жиҳатларни акс эттирувчи: 235, 485, 520, 523, 524, 744, 851, 854, 866, 867, 883, 1296, 1342, 1363, 1633, 1911, 2005, 2575, 3172, 3300, 4087, 4165, 4185, 4187, 4204, 5091, 5097, 5107, 5272, 5277, 5411, 5604, 5605, 5619-байтлар.

- Киши учун азиз ва бекадр нарсалар хусусида: 655, 553, 856, 1394, 1668, 2020, 3036, 3469, 3471, 3568, 3643-байтлар
- Тириклик ва ўлим, кишидан эзгу ном қолиши мавзуида: 1091, 1125, 1149, 1169, 1199, 1355, 1356, 1600, 3564, 4362, 5146, 5156, 5456, 608-байтлар
- Севинч, алам, фирок, машакқат, рохат ва күнгил орзулари борасида: 426, 436, 1524, 2344, 3529, 4411, 4938, 5993-байтлар
- Хүшёрлик ва ғофиллик, ҳаётда оқ-корани ажратишга ундовчи: 432, 434, 1378, 1546, 1547, 1511, 3353, 3354, 4444, 4629, 5002, 5139, 5147, 5150-байтлар

- Ўзгалар билан муносабатда зулм ва адолат, тўқис хизмат хақида: 420, 589, 639, 640, 641, 829, 878, 1546, 1573, 1573, 1610, 1726, 1998, 3308, 3348, 3349, 3625, 4003, 4506, 4893-байтлар.

“Кутадғу билиг”да донолик ва билимдонлик концепцияси етакчи аҳамиятга эга бўлиб, муаллиф асарнинг аксарият қисмида кишини илм олишга ундаиди. Қуйидаги тўртликда доно бўлиш сирлари тасвирланган ва бу ҳолатни шоир ажойиб тарзда халқ мақоллари воситасида очиб беради.

“Асар муаллифи қандай мавзуда гап очса, ўзининг бу борадаги фикр-мулоҳазаларининг исбот ва далили учун шу соҳанинг халқ орасидаги ибрат даражасига кўтарилиган мақол ва маталларни келтиради”¹. Асарда халқона хикмат билан суғорилган мана бу тўртлик бор:

Туга билгэ туғмаз киши өгрэнүр,
Бу сөз сўзламас тил, төру сөзләнүр.
Киши өгрениб өтрү билгэ болур,
Билиг билсэ, өтрү қамуғ иш үнүр (3928-3929).

Туғилишдан доно туғилмайди, киши (сўнг) ўрганади,
Сўз сўзламайдиган бу тил яратилиб, (вақти етгач) сўзлайди.

¹ Зубек адабиёти тарихи. Беш томлик. I том. – Т.: Фан, 1977. – Б.127.

Киши ўрганиб, сўнг доно бўлади,
Билим билса, сўнг ҳамма иш унади.

Ҳозирги пайтда кенг истеъмолда бўлган “Киши онадан доно бўлиб туғилмайди” мақоли ушбу байтда анча кенгайтирилган тарзда ифодаланган. Эътибор қилинса, иккинчи мисрадаги “Бу сөз сўзламас тил, төру сөзләнур” (Сўз сўзламайдиган бу тил вакти етгач сўзлайди) дейилган хикматли фикр ҳозирги даврда жуда кам кўлланилади. Байтнинг колган мисраларидағи фикрлар бугунги кунда ҳам “Оз-оз ўрганиб доно бўлур”, “Ўқиганнинг ошиғи олчи” ва бошқа кўплаб шаклларда истифода этилади. Булардан кўринадики, асар муаллифи туркий фольклор намуналарини маҳорат билан гўзал шеърий шаклга сола олган.

Мазкур тўртликнинг инглиз тилидаги талқинларини таҳлил этайлик. Унинг Р.Денкофф томонидан амалга оширилган таржимаси:

Though man is born dumb,
He learns to speak as he grows to size.
Though man is born ignorant,
He can also learn to be wise (171).

Мазмуни:

Гарчи инсон соқов бўлиб туғилса ҳам,
У улғайиб гапиришни ўрганади.
Гарчи инсон билимсиз туғилса ҳам,
Доно бўлиш учун ўрганади.

Кўринадики, аслиятдаги тўртлик маъносининг бир кисмигина таржимада акс этган. Мазмунни умумий тарзда ифодалашга ҳаракат қилинган. Мутаржим тўртликнинг биринчи мисрасидаги ҳалқ донишмандлиги билан сугорилган “Туға билгэ туғмаз киши өгрэнур” (Туғилишдан доно туғилмайди, киши (сўнг) ўрганади) мақолини кейинги каторларда мисра мазмунига сингдиришта уринади, аммо у таржимадаги мисра бутунлигига ўз маъносини топа олмайди. Таржимон аслиятдаги “Билиг билсә, ётру қамуғ иш унур” (Билим билса, сўнг ҳамма иш унади) шаклида ифодаланган афористик мазмунни таржимада бой беради. Таржимон тўртликни таржимада ўта қисқартириб юборади ва аслиятдаги кенг мазмун таржимада акс этмай қолади.

Биз бу ўринда мақолларнинг айни инглизча варианти билан таржима килинishi лозим деган дъвоздан йироқмиз. Чунки, “хар бир тилнинг ўзигагина хос бўлган шундай иборалари, мақол ва

маталлари ҳамда фразеологик бирикмалари борки, уларни бошқа тилларга муқобил вариантылар билан таржима қилиб бўлмайди¹. Аммо бу маълум бир мақолни таржимада умуман акс эттириш шарт эмас, деган холосани бермайди.

Ушбу тўртликни В.Мей куйидагича таржима килган:

No man was born wise, but became so in turn,
And all sense and reason appear when you learn.
You learn about things, thus an expert become,
And once you've the know-how, all things can be done!

(4022-4023)

Мазмуни:

Ҳеч ким доно бўлиб туғилмаган, аммо вақти келиб
(доно) бўлган,

Илм ўргансант, ақл ва салоҳият бўлади.

Сен нарсалар ҳакида ўрганасан, тажрибали мутахассис
бўласан,

Агар касб сирларини билсанг, барча нарса қўлдан
келади.

Икки таржимон, икки талқин. Умуман, инглиз китобхони тўртликмазмунини бир қадар англаб етадигандек туюлади, аммо қандай мазмун ва руҳда англаб етади? Р.Денкофф таржимасидан фарқли ўлароқ, В.Мей таржимасида бутун бошли “Бу сөз сўзламас тил, тўру сўзланур” – “Сўз сўзламайдиган бу тил яратилиб, (вақти етгач) сўзлайди” мисраси тушиб қолган ва Юсуф Хос Ҳожибининг тилга берган таърифи таржимада йўқолиб кетган. Сабаби, тўртликнинг русча таржимасида ҳам бу мантикли фикр мавжуд эмас:

Никто еще не был рожден мудрецом,

И разум и слово приходят потом.

Изучишь дела – станешь в них знатоком,

Кто знанья достиг, тот и с делом знаком! (4022-4023)

Иброҳим Ҳақкул таъбирича: “Сўз шундай бир мавжудликки, унга таяниб истеъоддининг табиати ва характери, диidi, дунёқараши тўғрисида bemalol аниқ холосалар чиқариш мумкин. Санъаткорликда адашиш – аслида сўзда адашиш демакдир”².

Мазкур таржимада “Қутадғу билиг” бадий тилини бир оз гарблаштириш ва замонавийлаштириш тамойили кўзга

Саломов Ф. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966. – Б. 239.

Ҳақкул И. Эътиқод ва ижод. – Т.: Фан, 2007. – Б.146 .

ташланади. Бундай ҳолатларда эътиборни тортадиган бир ҳодиса ҳакида гапириш ўринли. В.Мей талқинида учрайдиган иккита сўз: *expert* ҳамда *know-how* сўzlари ҳозирги инглиз тилида ҳам, асосан, маълум соҳалар доирасида маҳсус атама сифатида истеъмолдадир. Уларнинг мазкур матнда кўлланиши қадимий матн мантиғига кўпда сингишмагандай туюлади. Ж.Шарипов таъбири билан айтганда, “таржима асари маълум бир давр, маълум бир тарих билан боғланган, унга ўз даврининг маҳсулоти деб қарашиберак”¹. Таъкидлаш беракки, аслиятдаги афористик мазмун русча таржимада саёзлашган бўлса, унинг воситасида амалга оширилган инглизча таржимада янада хиралашган.

Аслиятда “Оз-оз ўрганиб доно бўлур” накли тарғиб қилинади, русчада бу маъно саёз бўлса-да акс этган. Бирок, инглизча таржимада “Қаловини топсанг, кор ҳам ёнар” қабилидаги мазмун акс эттирилган. Бу ўринда инглизчада *expert* ўрнига *wise* – доно ва *know-how* ўрнига *knowledge* – илм ёки *wisdom* – донолик сўzlари қўлланса, XI аср адабий руҳияти таржимада яққолроқ намоён бўлган бўлар эди.

Асарнинг “Ўгдулмиш элигга лашкарбоши, сипоҳсолар қандай (бўлиши) кераклигини айтади” бобида шундай мисралар мавжуд:

Киши өдсуз өлмәс анадын туғуб,
Нелуг қўрқар өзүң йағыни көрүб.
Йағықа йалың тег эрантег уруш,
Ажалсиз өлум болмас өзкә болуб (2252-2253).

Киши онадан туғилиб бемахал ўлмайди,
Нега (сен) ўзинг ёвни кўриб (бехуда) қўрқасан.
Ёвинга ўтдек (ваҳшатли) бўл, мардларча уруш,
Ажалсиз бошқачароқ бирор ўлим бўлмайди.

Тўртликнинг биринчи ва охирги мисраларида халқ мақолларидан фойдаланилган бўлиб, улар кенгайтирилган шаклда берилган ва шеърий тизимга мослаштирилган. Байтлар мазмунини янада теран ва таъсирчан қилишга хизмат қилувчи ушбу мақол ўқувчига алоҳида завқ бағишлиади. Юсуф Хос Ҳожиб лашкарбошига “насиҳат” қиласар экан, уни мардликка ва юрт ҳимоясига ундейди. Унинг кўнглига ёруғлик киритиш учун унга халқ мақолини эслатиб ўтади. Тўртлик мазмунига мақол

Жуманиёзов З. “Равшан” достонининг немисча таржимасида миллийтикни қайта яратиш: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. -- Т.. 2008. -- Б.8.

айнан мос келган. Юқоридаги мақол ҳозирги ўзбек тилида шундай қўринишларга эга: “Қирқ йил кирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади”, “Ажалсиз ўлим бўлмас”, “Ажал етмай, чивин ўлмас”¹.

Юқоридаги тўртликнинг инглизча таржималарини киёсий таҳлил этиши анча жиддий ва кизикарли хulosалар чикаришга имкон беради. Р.Денкофф таржимаси қуидагича:

Man born of woman is not to die,
Before his fated span.
Though you be naked, strike the foe,
Fearless, like a man! (115)

Мазмуни:

Аёлдан туғилган киши,
Тақдирда битилган вақтдан олдин ўлмайди.
Яланғоч қолсанг ҳам,
Кўркувсиз, эркақдек ёв билан кураш.

Тўртликда келтирилган ҳалқ мақоли, инглизча таржимада обьекти ўзгартирилган бўлса ҳам, мазмунан тўғри таржима қилинган. Аслиятдаги “анадин туғуб – онадан туғилиб” инглизчага “born of woman – аёлдан туғилган” тарзида ўгирилган ва бу байт мазмунига салбий таъсир ўтказмайди. “Она”нинг ўрнига “аёл” сўзининг қўлланилиши бу икки сўзниңг инглиз тилида ҳам мантиқий маънодошлиги билан асосланади. Айтиш мумкинки, бу йўл таржимоннинг ўзига хос бир услуби. Бизнингча, ушбу тўртликнинг иккинчи байти таржимаси бир оз баҳсталаб. Бу аслиятдаги “йалинг”ни тушуниш билан боғлиқ. Фикримизча, аслиятда ушбу сўз “ялинг” эмас, балки “ялин” шаклида бўлиши керак. “Қадимги туркий луғат” (“Древнетюркский словарь”) ва “XIII аср туркий тил этимологик луғати” (“An etymological dictionary of pre-thirteen century Turkish”)да ушбу сўзларнинг алоҳида маъно англатиши маълум бўлади. Яъни “Jaling – яланғоч, кийимсиз” ва “Jalin – учкун, аланга,” маъноларини англатади². Таъкидалаш керакки, ўзбекча транскрипцияда ҳам, Р.Р.Арат танқидий матнида³ ҳам ушбу сўз

Ўзбек ҳалқ мақоллари. Нашрга тайёрловчилар: М.Афзалов, С.Худойберганов, С.Иброҳимов. – Т.: Ўззадабийнашр, 1958. – Б.53.

Бу дақда қаранг: Древнетюркский словарь. – Л.: 1969. – С. 229., Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteen Century Turkish. – London: Oxford University Press. 1972 – Р. 929.

Қаранг: Arat R.R. Kutadgu Biling I: Metin – Ankarak: 1979. – S. 243.

нотұғри берилған, аммо ўзбекча табдилда у байт мазмунига мос ҳолда “олов” деб тұғри ўгирилған. Таржима жараённіда XII аср түркій тил этимологик лугатига таянған Р.Денкофф уни “naked – яланғоч” деб ўғирған, чунки ушбу лугатда “Jaling” сўзининг маънолари билан бирга юқоридаги мисранинг тұла таржимаси (KB 2289 yağılıka yaling teg eten teg ıruş- attack the enemy (even if you are) naked and fight like a man -- душманга (ҳатто) яланғоч (бўлсанг ҳам) ҳужум қил ва эркақдек кураш) берилған. Бу ўринда инглиз тилидаги “naked” “ҳимоясиз, қуролсиз” маъноларида ҳам қўлланилишини назардан кочириб бўлмайди. Аммо аслиятда “ҳимоясиз” маъносини берувчи ёки шунга маънодош сўз мавжуд эмас. Луғат муаллифлари ҳам, Р.Денкофф ҳам назардан қочирған жиҳат бу аслиятдаги икки марта ишлатилған “тег-дек” ўхшатиш қўшимчасидир. Айни қўшимчанинг бир мисрада икки марта қўлланиши услубий жиҳатдан мумкин бўлмаган ҳолат. Бироқ, унинг бириңчиси “тек” феъли ўринда ҳам қўлланиш имкониятига эга эканлигини унутмаслик керак. Инглизча таржимада ушбу қўшимчага эътибор қилинмаслиги натижасида маъно янглиш тушунилған. Аслида мазкур мисра ўзбек тилига “Ёвингта ўт (олов) бўлиб тек (ёпирил), мардларча уруш” тарзида ҳам ўғирилиши мумкин эди. Шунда ушбу мисрани “attack the enemy like the flame and fight like a man – душманга оловдек ҳужум қил ва эркақдек кураш” тарзида ўғириш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Р.Денкоффнинг айнан шу фикрни нотұғри тушуниши бошқа бир тўртликда ҳам учрайди¹.

Энди айни байтнинг русча ва инглизча талқинига мурожаат киламиз. Юқоридаги муаммо асарнинг русча таржимасида С.Н.Иванов томонидан тұғри ҳал этилған ва шу таржимага асосланған В.Мей аслиятдаги “Jaling” байт мазмунига асосан “flame – аланга” деб ўғирған.

Тўртликни С.Н.Иванов қуйидагича таржима қилған:

До времени смерть над рожденным не властна
Завидев врага, не пугайся напрасно!
Будь смелым, как пламя, сражайся с врагами:
До смертного дня тебе смерть не опасна! (2288-2289)

Қаранг: Denkoff R. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. – P. 117.

Русча талқинда аслиятдаги афористик мазмун деярли сақланган. Аммо В.Мей таржимасида биз эътибор қараттан мақолларга анчагина путур етган:

Till death's last day comes, it lacks power o'er the brave.

On seeing the foe, he won't think of the grave!

Be bold as a flame, and go into attack,

Till death's last hour comes, sword in hand, don't turn back!

(2288-2289)

Мазмуни:

Ўлимнинг охирги куни келмагунча, у мардларга куч
үтказмайди,

Ёвни кўриб, у кабр ҳақида ўйламайди.

Оловдай қўрқмас бўлиб ҳужум қил,

Ўлимнинг охирги соати келгунча кўлда қилич билан
ортга қайтма.

Тўртлик ўзига хос услубда, айнан шу байт мазмунига таянган ҳолда таржима қилинган, аммо аслиятдаги ҳалқ мақоли таржимада на сўзма-сўз, на муқобил вариантда акс этган. Шу ўринда А.В.Федоровнинг: “Айрим мақол ва маталлар ҳатто хижжалаб, аниқ таржима қилинса ҳам, мақоллик хусусиятини йўқотмайди, аксинча таржима қилинаётган тилда янги мақол ёки матал пайдо бўлади”, – деган фикрини келтириш ўринли.

Таржимадаги “death's last day – ўлимнинг охирги куни” ибораси тушунарсиз, чунки ўлимнинг эмас, балки умрнинг охирги куни бўлади. Аслият муаллифи саркарда руҳини кўтаришга ва уни тушкунликдан холи бўлишига ёрдам бермоқчи бўлган бир пайтда, мутаржим аслият мазмунини факатгина жанггоҳга чорловчи даъватга айлантириб қўяётгандек қўринади. Фикримизча, бунинг сабаби шеърий таржимада ташки шакл қўринишини саклашга ҳаддан ташқари берилиб кетиб, унинг бошқа мазмуний ва мантикий жиҳатларини назардан қочириш билан алоқадордир. Зеро, “Шеърдан мақсад “вазну қофия” каби шаклий бирликлар эмас, балки шеър қалбидаги ҳақиқатнинг шеърхонга қўчишидир”².

“Кутадгу билиг”даги етакчи ғоялардан яна бири инсонпарварликдир. Асарда бу мавзудаги ҳикматларнинг бир

Федоров А.В. Введение в теорию перевода. – М.: Изд-во Литература на иностранный язык, 1958. – С. 146.

Болтабоев Ҳ. Темур саганасини излаб // Фитрат ва жадидчиллик. – Т.: Ўзбекистон милий кутубхонаси нашриёти, 2007.- Б. 89.

нечтасини учратиш мумкин. Кунтуғди элиг Ойтўлдига чин инсон сифатларини мана бу тұртлик орқали ифодалайды:

Йурығлы бу йалнук эди – өк өкүш,
Көни чын бүтүн эр мәнә кәз көшүш.
Қыз әрмәс киши көр кишилик қыз-ул,
Көни чын кишиләрни өгdi укуш (853-854).

Юрувчи инсон жуда-жуда күпdir,
Тұғри, чин, етук киши мен учун жуда азиз.
Киши киммат эмас, күргин, кишилик киммат,
Укув-идрок тұғри, чин кишиларни мадх этди.

Юсуф Хос Ҳожиб одамлар ўртасидаги инсоний муносабат, меҳр-муҳабbat ва инсонпарварлық кишилик жамиятининг асосий тамойилларидан бири эканлигини такрор ва такрор таъкидлайды. Аммо, муаллифнинг фикрига күра, факт инсон бўлиб туғилишнинг ўзигина бу инсонийликни англатмайди. Чин инсонийлик фазилатини муаллиф кишилар микдоридан эмас, балки ростлик, тұғрилик ва маънавий комилликдан кидиради. Тұртликдаги “Қыз әрмәс киши көр кишилик қыз-ул – киши киммат эмас, күргин, кишилик қиммат” мақоли хозирда “Одам бўлиш осон, одамий бўлиш қийин” шаклида ишлатилади. Мазкур тұртликни Р.Денкофф куйидагича ўтирган:

While many men walk standing up,
An upright man is rarity;
While many men are human beings
How many practice humanity (67).

Мазмуни:

Тик юрувчи одам кўп,
Самимий киши кам.
Кўп одам инсон бўлгани билан,
Қанчаси инсонийликни адо этмоқда.

Р.Денкофф таржимасидан кўриш мумкинки, аслиятдаги “Көни чын бүтүн эр мәнә кәз көшүш – тұғри, чин, етук киши мен учун жуда азиз”, “An upright man is rarity – самимий киши тансик” тарзида берилган ва аслиятдаги фикр ўзгариб кетганлиги кузатилади. Назаримизда, таржимон мисранинг семантик яхлитлигига, эришиш учун шу йўлни тутган, зеро, мазкур мисранинг тўла мазмуни мисранинг мантиқий бутунлигини таъминлайди. Аммо эътибор килиш лозимки, аслият муаллифи ҳар бир мисрада мазмунан бутун фикрни берган. Байтнинг

иккинчи мисрасидаги “Қыз эрмәс киши көр кишилик қызы – киши киммат эмас, күргин, кишилик қиммат” мақолининг таржимаси мисрада биттагина “инсонлар орасида инсонийлик қилувчилар кам” деган фикрни очиб берган, холос. Бу мақол даражасидаги мазмунни англатолмайди. Ваҳоланки, аслиятда бундан ташқари “тұғри кишиларга доимо мақтov va эзгуликлар борлиги”нинг ҳам мавжудлиги назардан четда қолган. Бириңчидан, бу халқ мақоли на сұзма-сұз va на муқобил вариант билан үгирілганды. Таржимон түртлик мазмунини үзи истаган усул билан ёритишга уринган. Тұғри, у бундай йүл тутишга ҳақли. Бироқ аслият мазмунини имкон қадар тұлароқ очиб бериш унинг асосий вазифаси зди. Иккинчидан, түртлик шеърий таржима қилингани ҳолда унда вазн va қофия сакланмаган. Биз “арузни арузда үгиріш” шарт деган даъводан йироқмиз, күп ҳолларда бунинг имкони йүк. Аммо мисра:

Human is not precious, humanity is,
And wisdom appreciated humanity thus

тарзіда үгирілганды шеърий вазн va қофия ҳамда аслиятдаги халқ мақолининг мазмун бутунлиги таржимада анча түлил ифодаланған бўлар зди.

С.Н.Иванов таржимаси:

И прытких и ловких немало людей,
А мне – справедливый и честный милей.
Не мало людей, человечность мала,
Правдивым воздать по заслугам сумей! (868-869)

Дастлабки қараңда юксак инсоний фазилатларни улуғловчи түртлик мазмуни деярли тұла үгирілгандек тасаввур үйғотади. Унинг шаклий-поэтик хусусиятлары ҳам имконият доирасида назардан қочирилған эмас. Мұхими, туркий адабиётнинг ўн бириңчи асрда яшаб ижод эттан йирик бир мутафаккир шоирининг ахлоқий-эстетик қараңлары XX аср славян мұхитига дахлдор бўлған мутаржим учун қизикарли бўлғанлиги ва бу ҳолатни ўз тилдошларига етказиш зарурияти чукур хис этилганини кузатиш мумкин.

Шунга қарамай, агар аслиятдаги матнинг ҳар бир сұзига, поэтик юкларига зеҳн солиб қараладиган бўлса, шунчалик мос va чиройли таржимада ҳам анчагина қусурларга, нотугалликларга йўл қўйилғанлиги сезилади.

Юсуф Хос Ҳожиб бутун тирик жонлар орасидан айрим хислат ва фазилатларга эга бўлганларнигина ажратиб олмокда. Шоирнинг назарида тириклар (“Йурығлы бу йалнук”) нихоятда кўп (“Эди – өк өкуш”). Аммо, уларнинг орасида алоҳида фазилатлар (“кёни”, “чын”, “бўтун”)га эга бўлганлари кўп эмас, улар озчиликни ташкил этади. Худди шунинг учун ҳам улар нихоятда мўътабар ва қадрли (“кәз көшүш”)дир.

Русча матнда мана шу умумийликнинг қамрови бир озгина пасайтирилади. Бу ерда умуман тирик инсониятнинг барчаси эмас, балки уларнинг айрим хислатларга эга бўлганлари (прытких и ловких) умумлаштирилади. Ундан кейин эса мана шу хислат эгалари орасидан энг ардоклилари (милей) сифатида ҳақпараст (справедливый) ва ростгўйлар (честный) ажратилади.

Тўртликнинг иккинчи ярмида ҳам бу гоя давом эттирилади. Таржима ҳам аслият изидан боради. Ҳатто учинчи мисранинг С.Н.Иванов таржимасини энг идеал вариант сифатида қабул қилиш мумкин. Фақат таржимон охирги мисрада умумий мазмунни англатувчи шакл топгани ҳолда, унинг аслиятдаги поэтик ихчамлигига эриша олмаганини ҳам эътироф этиш керак.

Дарҳақиқат, аслиятда тўғри, чин кишиларни мақташ ақл-идрокнинг иши эканлиги ҳақидаги якунловчи фикр тўртликнинг олий даражадаги хулосасидир. Таржимада эса ақл-идрок образи четлаб ўтилган. Унинг ўрнига ҳақпаастларга муносиб баҳо бериш тингловчининг зиммасига юкланиши билан кифояланган.

Агар ушбу тўртликнинг асардаги етакчи қаҳрамонлардан бири – Кунтуғди нутқига алоқадорлигини назарда тутадиган бўлсак, аслиятдаги ифода шаклига эътибор беришнинг нечоғлик муҳимлигини янада теранроқ хис этишимиз мумкин бўлади. Биз мана шу контекстда В.Мей таржимасини кузатамиз:

Both nimble and skilful you often may see –
But humble and truthful and just folk please me.
Our numbers aren't small, but our justice is small,
Be just in your dealings and service—that's all! (868-869)

Мазмуни:

Сен ҳам ўткир, ҳам тажрибалини кўришинг мумкин,
Аммо камтар, доно, ростгўй халқ мени қувонтиради.
Бизнинг сонимиз кам эмас, бироқ адолатимиз кам,
Хизматингда ва муносабатларингда одил бўл, шу етади.

Тўртликнинг шеърий ўғирмаси русча матнга мос, унда ўзига хос вазн ҳам, қофия ҳам бор. Тўртлик замиридаги афоризм мазмун жиҳатидан анча ўринли ўгирилган. “Киши қиммат эмас, кўргин, кишилик қиммат”ни “Our numbers aren't small, but our justice is small – бизнинг сонимиз кам эмас, бироқ адолатимиз кам” тарзида ўгирилиши мазмуннинг инглиз китобхонига ўзига хос тарзда етказиш имконини беради. Шунга қарамай, Юсуф Ҳожиб назарда тутган инсонийлик тушунчаси бу таржимада ҳам тўлиқ очилмай қолган. Аслият муаллифи кишилик деб атовчи фазилат В.Мей таржимасида фақатгина адолатлилик билан чекланиб қолган, яъни таржимада аслиятдаги маъно анча торайган. Назаримизда, бу мутаржимнинг ўз оламидаги (инглиз муҳитидаги) кишиликнинг ифодаси. Инглизларда адолат ҳар қандай фазилатлардан устун туради ва уларда “Only god and my rights – Ёлғиз худо ва менинг ҳукуким” деган шиорнамо ибора мавжуд¹. Бироқ туркий “кишилик” ўзида адолат билан бир каторда ўнлаб ижобий фазилатларни мужассамлаштиради.

В.Мей таржимасида тўртликнинг яқуний мисраси аслиятта умуман мос тушмайди. Аслията “илмли киши қадр топади” дейилса, таржимада “ҳамма ишда одил бўл” қабилидаги мазмун ўз аксини топган. Балки таржимон тўртлик вазни ва қофиясини сақлаш учун шундай йўл тутгандир, аммо шакл деб таржимада аслиятдаги асосий мазмундан четлашиш ҳам маъқул эмас. Бу шеърий таржимада яққол кўзга ташланади. Чунки шеърда катта мазмун қисқа сатрларда ифода этилади. Бизнингча, ушбу мисра бошқачароқ (масалан, “Our numbers aren't small, but our justice is small, Wisdom always honored true human at all” (Маз: Бизнинг сонимиз эмас, балки одиллигимиз кам, Заковат доимо одил кишини улуғлайди) тарзда ўгирилса дуруст бўлар эди. Бу ўринда аслиятдаги “қыз” сўзининг асл моҳиятини англаб етишда В.Мейда воситачи тил орқали қилинган таржима таъсиридан чиқолмаслик ҳолати сезилади. Янада аникроқ айтадиган бўлсак, рус тилида аслиятдаги маънонинг деярли адекват тарзидаги

ифодаси берилган бўлса-да, бу тилдан инглизчага ағдаришда таржимон бир томонламаликка йўл қўйган. Натижада “қадрли”, “кимматбаҳо”, “нодир”, “азиз” сингари нозик маъно “оз” тарзида талқин килинган. Ваҳоланки, аслиятда “қадрли”, “кимматли”, “камёб”, “бегубор” маъносида қўлланган бу сўзни Р.Денкофф “rarity – кадрли, камёб” тарзида ўгириб, тўғри талқин килган.

Таҳлиллардан кўринадики, мақолларни таржимада кайта яратиш анчагина мушкул. “Кутадфу билиг” тўртликларида қўлланган халқ мақолларини инглиз тилига ўгиришда иккала мутаржимнинг ҳам ўзига хос томонлари намоён бўлган. Кўп ҳолларда мутаржимлар мақоллар мазмун-мантиғини инглиз тилида ҳам сақлаб қолишга эришганлар. Айрим ўринларда мақоллар мазмуни таржимада сусайган. Р.Денкофф таржимасида мақоллар инглиз тилида кўп ҳолларда умумий мазмунни бериш орқали ифодаланган. Уларни шеърий тарзда бериш борасида В.Мей устунликка эга. Аммо шаклни сақлаб қолишга интилиш мақоллар мазмунини бир оз хирадаштириш эвазига амалга оширилгани унинг умумий савиясига таъсир қўрсатган. Натижада аслиятдаги поэтик маънонинг сусайиши ва замонавийлаштирилиши сезилади. В.Мей таржимасига асос бўлган С.Н.Иванов таржималарининг аксариятида Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган мақоллар маромида акс эттирилгани ҳолда айрим ўринларда аслиятдаги халқона ҳикматлар анча саёзлашган ва бу В.Мей таржимасига табиий равишида таъсир қўрсатган.

Асарда халқ мақоллари билан бирга мутафаккир адаб Юсуф Хос Ҳожибининг ўзига тегишли афоризмлар ҳам кўп.

Афоризмлар мазмун жиҳатидан халқ мақолларига яқин туради, аммо улар бир-биридан сезиларли даражада фарқланади, бу кўпроқ уларнинг шаклий тузилишида кўзга ташланади. Мақоллар шаклий жиҳатдан маълум қолипга солинган ва ихчам бўлади. Мақол ва афоризмлар орасидаги фарқларга тўхталиб, Ҳ.Абдуллаев: “Афоризмларнинг шакли ... анча эркинрок. Улардаги асосий эътибор ифодаланаётган фикрнинг маъносига қаратилганлиги учун ҳам шаклда чегара сезилмайди”¹, – деган фикрни билдиради. Бундан ташқари, улар орасида мазмун ифодасида ҳам тафовутлар бор. Мақолдаги гоя кўп ҳолларда бир неча воеликка нисбатан қўлланилиш имконига эга ва образлар

Абдуллаев Ҳ. Халқ мақолларининг “Кутадфу билиг” поэтикасидаги ўрни ва бадиий-эстетик функциялари: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 2005. – Б. 26.

кўпинча кўчма маъно касб этади. Афоризмда фикр айнан бир воқеликка йўналтирилган бўлиб, образлар тўғридан-тўғри ифодаланади.

“Кутадѓу билиг”да Ойтўлди Кунтуғдига тилининг фойдаси ва зарари тўғрисида сўзлар экан, ушбу байтларни келтиради:

Қара баш йағысы қызыл тил турур,

Нэчэ баш йэди бу тақы ма йэйур.

Башыңы тилэсә, тилинни көдэз,

Тилин тэкмә кундә башыңы йэйур (952-953).

Қора бошнинг ёви кизил тилдир,

У қанчадан-қанча бошларни еди, яна ҳам ейди.

Бошим омон бўлсин десант, тилингни эҳтиёт қил,

Тилинг истаган бир кунда бошингни ейди.

Тўртликда инсоннинг боши, демакки, ҳаёти учун хавфли унсур сифатида тилга урғу берилади ва унинг фойдали жиҳатлари билан бирга заарли томонлари ажойиб афористик услубда намоён этилади. Гарчи тил ва бош бир танада бири-биридан ажралмас килиб яратилган бўлса-да, баъзан бири иккинчисига таҳдид солиши мумкин. Бу шаклдаги афоризм Юсуф Хос Ҳожибининг кашфиётидир. Уни Р.Денкофф шундай таржима қилган:

The red tongue is black head's foe:

Many a head has it devoured.

Hold your tongue if you would keep your head;

Before the tongue the head's coward. (71).

Мазмуни:

Кизил тил қора бошнинг душманидир,

У кўп бошларни еди.

Агар бошингни сакламокчи бўлсанг, тилингни тий,

Тил олдида бош қўркоқдир.

Аслиятдаги “Қара баш йағысы қызыл тил турур” афоризмининг ўзбекча табдили ва инглизчага сўзма-сўз таржимаси унинг афористик мазмунини тўла очиб берған. Аммо байтнинг иккинчи мисрасидаги “Тилин тэкмә кундә башыңы йэйур” ҳақида бундай деб бўлмайди. Аввало, мисранинг кириллча транскрипцияси (К.Каримов) ва туркча (Р.Р.Арат) танқидий матнларида тафовут мавжуд.

К.Каримовда: Тилин тэкмә кундә башыңы йэйур.

Р.Р.Аратда: Tiling tegme kündə başıngını yanur.

Бизнингча, Наманган нусхасидаги матнда мазкур сўз “йэйур” тарзида мавжудлиги учун, Қ.Каримов уни шу тарзда транскрипция ва табдил қилган. Қолаверса, бу ўринда олим асар кўлёзмасига садоқат кўрсатган. Аммо, айни тўртликнинг ўзида жиддий заруратсиз бир қофиянинг такорий равишда кўлланиши кўп ҳолларда ўзини оқламайди. Шунга кўра, иккинчи байт охиридаги қофиянинг “йэйур” эмас, балки “йанур” бўлиши мантиқий жиҳатдан кўпроқ ўзини оқладайди. Ана шу ҳаётӣ мантиққа эътибор бериладиган бўлса, “Тил бошга доим таҳдид солади” мазмунидаги яна бир афоризмнинг мавжудлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Р.Денкофф “Tiling tegme künde başıngını yanır”ни “Тил олдида бош кўрқоқдир” тарзида ўгирган. Таржимада аслиятдаги афоризм мазмуни ўз ифодасини тоғмагандек. Инглиз тилли китобхон учун уни тушуниш қийин. Таржимада бош бирдан кўрқоқ аъзога айланиб қолган.

Матн мазмунини аникроқ тасаввур этиш учун “ХІІІ аср туркий тил этимологик луғати”та мурожаат қиласиз. Муаллиф Г.Клаусон луғат тузишда фойдаланилган манбалар ва улардаги сўзларнинг таҳлили юзасидан шундай дейди: “Иккинчи асосий матн туркий халқларнинг энг қадимги обидаси, XI асрнинг учинчи чорагида ёзилган Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғунийнинг “Қутадғу билиг” асаридир. Мен келтирган парчалар Р.Р.Аратнинг 1947 йил нашр этилган танқидий матнидан олинган. Айрим иккиланган ҳолларда асарнинг учта кўлёзмаси факсимилеларига мурожаат қилдим”¹.

Мазкур луғатда юқоридаги мисра айнан келтирилган ва шу ўринда факсимилега мурожаат қилинганига ҳам ишора бор: *Yan – KB* (keep a guard on your tongue – Тилингга кўриқчи кўй) *tiling tegme künde başıngını yanır* – your tongue threatens your head (i.e. life) every day 967 – Тилинг ҳар куни бошингга (яъни ҳаётингга) таҳдид солади (967). *Qutb facsimile 52 r. 9* (“Қутадғу билиг” факсимил)².

Қадимги туркий луғатда ҳам шу маъно қайд этилган: *Jan – Ш* угрожать (таҳдид солмоқ), пугать (кўркитмоқ)³.

Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteen Century Turkish. – London: Oxford University Press, 1972. Preface. – P. XVIII.

Шу луғат. – Б. 942.

Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С. 231.

Байтні ағ түркча таржимаси:

Başını kurtarmak ıstersen, dilini gözet: dilin her gün senin başını tehdit eder¹ – Бошиңгни асрашни хоҳласанг тилингни сақла, тилинг ҳар куни бошиңгта таҳдид қиласы).

Афоризм маъносини таржимада акс эттиришда Р.Р.Арат ҳам муваффакиятга эришгән дейиш мумкин. Фикримизча, байтнинг охирги мисрасидаги **йэйур** транскрипцияда **йанур** тарзида берилиб, мисра ўзбекча табдилда “Бу тил ҳар куни бошиңгта таҳдид қиласы” шаклида берилса, Юсуф Ҳос Ҳожиб афоризмларининг бадий қиммати ва теран мазмуни замонавий ўзбек ўқувчисига янада жозибалирок етиб борарди. Таржима жараёнида Р.Денкофф “XIII аср туркий тил этиологик луғати”дан кенг фойдаланган бўлса-да, айни байт таржимасида унга мурожаат қилмаган кўринади.

Айрим таржималарда аслиятнинг мазмуни берилган, сўз ва иборалар ҳам сақланган, бироқ асарнинг бадий таъсирчанлик куввати аслидагидай бўлиб чиқмаган. В.Мей тўртликни қуидагича ўғиради:

His hair may be dark, but his tongue is blood-red,
How often it swallows a thoughtless hot head!
If you need your head, hold your tongue, do not shout,
If not – they will cut your offering tongue out! (966-967)

Мазмуни:

Унинг сочи қора бўлиши мумкин, аммо тили қондек қизил,
Ўйламайдиган бошларни қанчалаб ютади.

Агар бошиңг керак бўлса, тилингни тий, бақирма,
Агар тиймасанг, жоҳил тилингни кесиб ташлашади.

“Шаклий имконият мазмунни ўқувчига етказишида катта воситадир. Шеър ҳақида гапирганда, мазмун билан шаклни бирбиридан ажратиб кўрсатишнинг ўзи жоиз эмас. Шакл ва мазмун яхлитликда, диалектик бирлиқда мавжуд ҳодисалардир”². Модомики, шеърий таржимага шундай талаблар қўйилар экан, мутаржим шакл ва мазмун бирлигига доимо эътибор қаратиши лозим. Зоро, таржима асари шаклдор байтлар тўплами эмас,

Arat R.R. Kutadgu Bılıg II Çeviri. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994. 6- baskı. – S. 80.

Саломов F., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т.: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 57.

балки ўзга тил вакиллариға ўз тилларида эстетик завқ берувчи асар бўлиши лозим.

Тўртликнинг В.Мей таржимасидаги ғализликлар бир қарашдаёк яққол кўринади. Биринчи мисрада гап нима ҳакида кетмоқда ўзи? Ким (ним)нинг сочи қора. Ким (ним)нинг тили қондек кизил? Бу саволларга жавоб йўқ. Тилни тийиш бу факатгина бакирмаслик эмас-ку! Гапларнинг шахссиз ҳолда берилиши мазмунни мавхумлаштирган.

Бизнингча бу ғализликларнинг келиб чиқишига сабаб мутаржим таржимани воситачи тил орқали амалга оширганлигида. Қиёсий-типологик таҳлил натижалари бу фаразларимизнинг тўғри эканлигини кўрсатди. Воситачи тил орқали таржима масаласида профессор F. Саломов шундай дейди: “Афсуски, ўзбек тилидан бошқа тилларга воситачи тил орқали килинаётган кўп таржималар хозирги талабга жавоб бермайди. Бадиий асарларнинг катта лексик, фразеологик ва услуб бойлиги, ёзувчиларнинг бадиий маҳорати, сўз санъати, индивидуал услуб жилоси ва улар қўллаган турли-туман бадиий воситаларнинг ранг-баранглиги бу таржималарда етарли даражада ўз аксини топмаган. Китобхонни ҳаяжонга соладиган ва унга катта эстетик завқ берадиган энг нозик нукталар уларда сўниб қолган”¹. Бунинг яққол мисолини юкоридаги байтнинг русча таржимасида кўриш мумкин:

Темна голова, а язык – то багров,
И сколько он съел неразумных голов!
Нужна голова – придержи свой язык,
Не сдержишь – отрубит он голову вмиг! (966-967)

Бизнингча, таржима қай йўсинда, аслиятданми ёки воситачи тил асосида амалга оширилмасин, асосий масала – таржима сифати унинг аслиятга қай даражада яқин келгандиги билан баҳоланади. С.Н.Иванов талқинидаги бу ғализликлар В.Мей таржималарида ҳам ўз аксини топгани тайин.

Юкоридаги таҳлиллардан аён бўладики, “Кутадғу билиг” тўртликлари ўзининг теран бадиияти, мукаммал композицияси ва тасвирдаги семантикаси билан алоҳида ажралиб туради. Тўртликлар асарнинг асосини ташкил этувчи маснавийнинг мантиқий давоми ва улардаги фалсафий фикрларнинг исботи сифатида майдонга келади. “Кутадғу билиг” тўртликлари

Саломов F. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966. – Б.148.

ўзларининг қофияланиши ва мазмун қамрови билан рубоийга яқиндир.

Асар тўртликлари композициясини таржимада сақлашга интилиш аслиятдаги поэтик мантиқ моҳиятига яқинлашишнинг муҳим омилидир. Бу муҳим жиҳат учала мутаржим таржималарида ўзига хос тарзда ҳал этилган.

Шеърий таржимада композицион-семантик хусусиятлар ечимининг таъминланиши фақатгина аслият мазмун-мантиғини китобхонга тўғри етиб бориши учунгина эмас, балки аслият бадииятини, шунингдек, муаллиф услубининг сақланишини таъминлайдиган энг муҳим омиллардан бири ҳамдир.

Шарқ шеърий тизимини генетик жиҳатдан узоқ бўлган тилларга таржима қилиш талай қийинчиликларни келтириб чиқаради. В.Мей ва С.Н.Иванов таржималарининг кўпчилигида аслият композицияси ўзига хос тарзда қайта яратилган. В.Мей киригтан айрим ижодий ёндашувлар таржимада тўртликларнинг янада бадиий мукаммал бўлишини таъминлаган.

Р.Денкофф ҳам тўртликлар композициясини қайта яратишда қатор ютуқларга эришган. Бирок, айрим тўртликлар таржимасида мутаржимнинг ўта эркинлик ва қисқартириш йўлидан бориши тўртликлар композицияси ва, ўз навбатида, аслият мазмунини таржимада саёзлашишига олиб келган. В.Мей ва С.Н.Иванов таржималарининг айримларида тўртликлар композицияси таржимада сақланмаган ва натижада аслият мазмуни ўзгарган ҳоллари ҳам мавжуд.

Мақол ва афоризмларни инглизчада аслиятта мувофиқ қайта яратиш борасида инглиз шоир ва таржимони В.Мей кўпроқ маҳорат қўрсатган. Аммо, унинг тажрибасида кўп ҳолларда шаклни сақлашга асасий эътибор қаратилиб, воститачи тил таъсирида айрим мақоллар таржимада акс этмай қолган. Шунингдек, унинг талқинида асар тилини ғарблаштириш ва замонавийлаштириш ҳоллари учрайди.

Р.Денкофф кўп ўринларда аслиятдаги мақолларнинг умумий мазмунини инглиз тилида изоҳлаб бериш йўлидан борган. Туркий ўзига хос сўзлар таржимасида аниқликка интилиб, тўртликлар мазмунини таржимада сақлаб қолишга эришган.

Мутаржимлар Юсуф Хос Ҳожиб афоризмларини инглиз тилида қайта яратишда асосан ижодийлик ва эркинлик йўлини танлаганлар. Р.Денкофф таржимасида аслиятни тўғри

англамаслик, мавжуд манбалар ва лутатларга етарлича мурожаат қилмаслик натижасида бир катор ғализликлар келиб чиқкан.

Воситачи тилга суюниш ва шакл сақлашга интилишнинг устунлиги сабаб В.Мей таржималарининг айримларида аслият мантифи умуман акс этмай колган. Зеро, С.Н.Иванов таржималарининг баъзиларида афоризмлар мазмуни мутаржим томонидан тўғри англанмаган ва бу, ўз навбатида, таржимада аслият мазмунининг саёзлашувига олиб келган.

“Кутадғу билиг”да муаллифнинг ўзига тегишли афоризмларнинг шеърий тарзда ва мақоллар билан уйғунликда келтирилганлиги улар таржимасида бир қадар мураккабликни келтириб чиқарган. Фикримизча, муайян камчиликларга қарамай, асаддаги мақол ва афоризмлар таржимаси борасида Р.Денкофф бир қадар устунликка эришган.

III БОБ. “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” БАДИЯТИДА ШЕҮР САНЬАТЛАРИНИНГ ЎРНИ ВА ТАРЖИМА МАСАЛАЛАРИ

“Кутадғу билиг”даги түртликлар, бир томондан, туркий тилнинг XI асрдаги нодир намуналари бўлса, иккинчи томондан, у Юсуф Хожиб сиймосида мужассамлашган поэтик иқтидорнинг бекиёс тухфасидир. Унда қўлланган шеърий санъатлар шоирнинг юксақ поэтик маҳоратини кўрсатади. Зеъро, “шеърнинг таркиби ҳамма вақт ўзи яратилаётган тилнинг прозодик ҳамда синтактик хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир”¹. Шу билан бирга шеърнинг таркиби шу тилдаги тасвир имкониятларига ҳам, муаллифнинг шахсий иқтидорига боғлиқдир. Уларнинг поэтик моҳиятини англаб етиш учун фақат фалсафий, ахлоқий-дидактик мазмунни илғашнинг ўзи камлик қиласи. Буларни китобхон онгига етиб боришини, руҳиятига кўрсатадиган таъсирини таъминлайдиган, бир сўз билан айтганда, асар бадииятини юзага чиқарадиган омилларни ҳам идрок этиш зарур бўлади. Назаримизда, шеър санъатлари худди шу вазифани адо этади.

Юсуф Хожиб забардаст сўз санъаткори сифатида улардан маҳорат билан фойдаланган. Албатта, биз бу ўринда уларнинг барчаси ҳақида батафсил маълумот бермоқчи эмасмиз. Бунга зарурат ҳам йўқ. Биринчидан, бу мавзу адабиётшуносликда анча кенг ёритилган. Иккинчидан, биз таржимашунослик нуқтаи назаридан мухим деб ҳисобланган, аниқроғи, таржимонларнинг ўзига хосликларини кўрсатиш учун энг кўп даражада хизмат қиласидиган шеър санъатлари устидагина тўхталамиз.

3.1. Тамсил – далиллаш санъати ва уни таржимада қайта яратиш

Бадиий адабиётда шундай шеърий санъатлар борки, улар асарнинг ички гўзаллигини таъминлаб, бадиий қимматини оширади, ундаги поэтик ғоянинг фавқулодда теран ва нозик даражада ифодаланишини таъминлайди. Аслида шеър санъатлари тасодифий характерга эга бўлмасдан, асарнинг ғоявий-бадиий бутунлиги, даврнинг ижтимоий-эстетик талаблари, муаллифнинг

бадиий-эстетик муддаоси, шунингдек, унинг ўзига хос услуби билан чамбарчас боғлиқдир.

“Кутадғу билиг” тұртлайлардың үзининг фалсафий дидактикаси билан ажралиб турады. Улардаги образлилық ва бадиийлик муаллифнинг юксак поэтик маҳоратини күрсатады. Юсуф Хос Ҳожиб тұртлайларининг бундай нафис мазмун ва жозибали шаклға эга бўлишида тамсил санъатининг ҳам алоҳида ўрни бор.

Маълумки, туркӣ, шу жумладан, ўзбек мумтоз адабиёти намуналарида бошқа бадиий санъатлар билан бир каторда, фикрни ҳаётий мисоллар орқали далиллаш санъати ҳам кенг ўрин эгаллайди. Бунинг учун адиллар турмуш тажрибасида синалган ибратли воқеа-ходисалардан ва улардан келиб чиқадиган хулосалардан унумли фойдаланадилар.

“Тамсил – “мисол келтириш” маъносини билдириб, шеър байгининг биринчи мисрасида ифодаланган фикрга далил сифатида иккинчи мисрада ҳаётий бир ходисани мисол келтиришга асосланган санъатдир”¹. Ё.Исхоковнинг күрсатишича, “Мохият жиҳатидан далиллаш лирик қаҳрамоннинг муайян пайтдаги хатти-ҳаракатлари, кечинмалари, фалсафий-ижтимоий, ахлоқий-тарбиявий руҳдаги поэтик хулосаларини мантиқан асослашга қаратилган”².

“Кутадғу билиг” тұртлайларини кузатар эканмиз, Юсуф Хос Ҳожибининг тамсил санъатидан жуда маҳорат билан фойдаланғанлигининг гувохи бўламиз. Муаллиф ўзи илгари сурган ғоя ва фикрларни ҳаётда синалган ибратли воқеалар ва ҳикматлар билан исботлаб беради.

Асардаги тамсил санъатининг хорижий, хусусан, инглиз тилида қайта яратилишини аслият билан қиёсий таҳлил этиш ҳали тадқик этилмаган масалалар сирасига киради. Зеро “шеърий таржима сифатини белгилашда асл нусха бадииятини таъминловчи воситалар кай даражада тұлғык ва мукаммал тикланғанлигини аниқлаш жуда муҳим”³.

Аввало, мутаржимларнинг бу борадаги нозик кузатишлари, асар мохиятидаги ўзига хосликни теран идрок этиб, уларни таржимада акс эттиришдаги юксак маҳоратларини қайд этиш

Ҳожиәхмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ, 1999. – Б. 24.

Исхоков Ё. Сўз санъати сўзлити. – Т.: Zarqalam, 2006. – Б. 74.

Исомиддинов З. Туркӣ эпос ва таржима масалалари. – Т.: Университет, 1995. – Б. 63.

ўринли бўлади. Зеро, кўп ўринларда матндаги бу нафис санъат инглиз тилида ҳам аслиятдагидек жаранглайди.

Асарнинг “Элиг Кунтуғди Ўгдулмишга мактуб ёзиб йўллашини айтади” бобида Ўгдулмиш Ўзғурмишга мард киши фазилатларини бирма-бир айтиб беради. Мард кишига ҳавас килувчилар билан бир қаторда ҳасад қилувчиларнинг ҳам кўп бўлиши ва бунга эътибор қилмаслик лозимлигини таъкидлайди. Бу фикрни муаллиф шундай тамсилӣ образ билан далиллайдики, натижада тўртликнинг бадиийлиги ва инсон рухиятига кўрсатадиган таъсир кучи бекиёс даражада ошиб кетади.

Нэку эр болур көр мин эр душманы,

Мин эр сөзләмәсә кунингә аны.

Бери-му болур көргил ытқа қайар,

Удула эшитсә мин ытлар уни (3376-3377).

(Бир) мард киши минг кишига нечук душман бўлсин,

Минг киши кунига уни сўзламаса (яъни ҳасад қилмаса).

Бўри итга қайрилиб қарапиди, кўргин,

Кетидан минг итнинг овозини эшитса (ҳам).

Ҳасадгўйларга қандай жавоб қилиш лозимлиги байтдаги тамсил орқали ёрқин очиб берилган. Бўри образи “Қутадғу билиг”да кўп ўринларда мардлик тимсоли сифатида тасвирланади. Ушбу тўртликда ҳам кўришимиз мумкинки, бўри мардлик, ит эса номард ва ҳасадгўйлик тимсолида гавдаланмоқда. Бу ерда мард киши – бўри, минг киши – минг ит зиддияти асосида асосий ғояга ургу берилмоқда. Муаллиф фикрни далиллаш учун бу икки образни шундай қаршилантира олганки, келиб чиқадиган хулоса фикрнинг хаётйлигини тўла таъминлайди. Бу гўзал санъатнинг инглиз тилига қандай ўгирилганлигига эътибор қаратамиз. Р.Денкофф таржимаси:

What sort of man has not a thousand foes,

To shout his name a thousand times a day?

What sort of wolf runs away to hide,

Hearing a thousand dogs bark and bay? (152)

Мазмуни:

Қандай одам бўлдики, минглаб душмани бўлмаса,

Унинг номини бир кунда минг марта бакириб айтишга?

Қандай бўри бўлдики, қочса ва яширинса,

Минглаб итларнинг хуриб угуллашин эшитганда?

Таржимоннинг аслиятга содиқлиги бир карашдаёқ кўзга ташланади. Аслиятдаги маъно ва мантиқ тўла ҳолда инглизчада ўз ифодасини топган. Тўртликдаги фикрни исботловчи ҳаётий образлилик таржимада ҳам тўла акс этган. Мутаржим ҳатто тамсилий образлар ҳаракатини аниқлаштирган. Аслиятда бўрининг хураётган итга назар ҳам солмаслиги таъкидланса, таржимон унинг қочмаслиги ва яширинмаслигини айтиб фикрни янада кенгайтирмоқда. Таржимадаги бу тамойилни таржимашунос олим Л.С.Бархударов аниқлаштириш деб номлаган эди¹. Тўғри, бу аслиятдаги тамсилинг шаклини ўзгартиради, аммо инглиз китобхони учун шу талқин тушунарли. Муҳими, образлилик йўқолмаган. Асар муаллифининг тамсил қўллашдан мақсади таржимада тўла акс этган. Айтиш мумкинки, таржимон тамсилий образларни саклаш билан бирга, уларнинг инглизча ифодасини ҳам ҳосил кила олган. Айни тўртликнинг В.Мей талқинига эътибор қиласиз:

Is he a real, man, who from thousands of foes,
No word of reproach on his head ever flows?
But does not the wolf at least once then look back,
Having heard all the yelps of the hungry dog pack?

(3421-3422)

Мазмуни:

У ҳақиқий эркакми минглаб душманлардан,
Унинг бошига бирор оғиз таъна сўзи ёғилмаса?
Аммо оч итлар галаси хуришини эшитиб,
Бўри атиги бир марта ортига қарамайдими?

Тўртликнинг биринчи байтидаги асосий фикр тўғри таржима килинган. Бироқ, мана шу фикрни далилловчи ҳаётий мисолнинг таржимадаги талкини ҳакида бундай дейишимиз қийин. Аслиятдаги тамсил минглаб итлар хуришига бўри эътибор ҳам қилмаслигига асосланган бўлса таржимада бунинг акси, яъни хураётган итларга бўрининг ҳеч бўлмаса бир марта қарashi кераклиги ифодаланмоқда. Мутаржимнинг биттагина “not” инкор юкламасини ноўрин қўллаши мазмуннинг тамомила тескари бўлиб чиқишига олиб келган. Агар ана шу биттагина “not” ни олиб ташлаб ўқилса, таржима аслиятга тўла тўғри келади. Бу ғализликнинг сабаби, бизнингча, ёки В.Мейнинг вазнни саклашга уринишида ёки туркий тилдаги юқоридаги ҳикматдан

Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международная отношения, 1975. – С. 210.

бехабарлигига. Шеърий таржимада айрим қўшиш ва кискартиришларнинг вазн ва қоғияни саклашга бўлган интилиш сабабли келиб чиқиши тўғрисида таржимашунос олимлар F.Саломов ва З.Исомиддиновлар асосли фикрларни билдирганлар¹. Бироқ, бу кискартириш ва қўшимчалар аслият мазмунини курбон қилиш ҳисобига бўлмаслиги лозим. Вахоланки, С.Н.Ивановнинг русча таржимасида бу тўртлик кўйидагича акс эттирилган:

Мужчина ли тот, кто от тысяч врагов
В укор не услышал по тысяче слов?
Но волк обернется ль хоть раз на собак,
Заслышавши лай даже тысячи псов? (3421-3422)

Русча талқинда аслиятдаги маъно ва мантиқ деярли тўла сакланган. Бироқ, унга асосланган инглизча таржимада мазмун тамомила тескарисига ўзгариб кетган.

Таржимонга қўйиладиган талаблардан бири аслиятни тўғри идрок этиш учун ундаги сўзларнинг асл моҳияти, уларнинг қўп маънолилик хусусиятларини тўла билиб олиш билан боғлиқ. Айникса, Шарқ шеъриятида бунга катта эътибор қаратилади. Кўриниб турибдики, В.Мей русча таржимадаги “ль” сўроқ ва таажжуб юкламаси (ўзбек тилидаги -ми”) га эътибор килмасдан, “not”ни мажбуран киритган. Ушбу тўртлик таржимасида шаклни саклаш лозим бўлса, “But does not the wolf at least once then look back”даги “does not”нинг ўрнига “will” ёрдамчи феъли (ўзбекча -ми юкламаси”)ни ва вазнни саклаш мақсадида мазмунга салбий таъсири кўрсатмайдиган “see – кўргин” феълини қўлласа яъни:

But see, will the wolf at least once then look back,
Having heard all the yelps of the hungry dog pack?

шаклида берилса, бизнингча, шакл ҳам бузилмаган, аслият мазмунига ҳам путур етмаган бўлар эди.

Яна бир тўртликни кўрамиз:

Тиләк арзу сўрмәк эди кәд татығ,
Татығ айттығи бар йарынлық қатығ.
Татығқа татығсыз сўчугкә ачығ,
Ағышқа иниш ул эдизкә батығ (5994-5995).

Бу ҳақда қаранг: Исомиддинов З. Туркий эпос ва таржима масалалари. – Т.: Университет, 1995. – Б. 40-46.

Тилак-орзу суриш жуда ҳам ширин,
(Лекин) шириллининг эртанги қаттик сўроғи (ҳам) бор.

Ширинга – бемаза, чучукка – аччик,

Кўтарилишга – тушиш, баланд (лик) ка – паст (лик) бор.

Бу – Ўзғурмишнинг Ўгдулмишга панди. Англашиладики, бу дунёдаги хар бир нарсанинг ва хатти-ҳаракатнинг сўроғи ва жавоби бор. Бу ҳикматни муаллиф шундай лўнда килиб тушунирадики, ҳётий мантиқка асосланган тамсил муаллиф фикрини ёркин очиб беради. Айтиш керакки, таржимонлар ҳам ушбу гўзал санъатни таржимада тўла қайта яратса олганлар.

С.Н.Иванов таржимаси:

Желаньям повторствуешь – вкусишь услад,

Да только ответ за них мукой чреват.

Где сладость – там горечь, где мед – там и яд,

Где взлет – там паденье, где высь – там и спад!

(6120-6121)

В.Мей талқини:

Conniving your wishes, what sweetness you taste!

You'll answer for that, when your torment takes place!

Where sweet is - there's bitter, where's honey - there's bane.

Where flight is - there's falling, where's height - depth the same!

(6121-6122)

Мазмуни:

Тилакларингта эрк берасан, қандай ширилликларни татијсан!

Азобларинг бошлангандо, унинг учун жавоб берасан.

Ширин бор жойда аччиқ бор, асал бор жойда заҳар бор,

Учиш бор жойда тушиш бор, баландлик бор жойда чукур бор.

Р.Денкофф таржимаси:

Sweet is the pleasure of the day,

But hard will fall the requital of the morrow.

For every sweet a bitter after taste.

For every rise a fall, for every height a hollow (239).

Мазмуни:

Шириллик куннинг роҳати,

Бироқ эртага бунинг жавоби оғир бўлади.

Ҳар ширинга охирида аччиғи бор,

Ҳар кўтарилишга тушиш, ҳар баландга чукур бор.

Тамсил таржимасида мутаржимлар маҳорат кўрсатгандари аён. Тамсил айнан сўзма-сўз ва аниқ ўгирилгани кўриниб турибди. С.Н.Иванов ва В.Мей талқинида тамсилга жуда ўринли қўшимча киритилганлигини кузатиш мумкин. Аслиятда ва Р.Денкофф таржимасида бўлмаган “асал бор жойда захар ҳам бор” жумласининг киритилиши тамсил мазмунининг инглизчада янада чуқурроқ ифодаланишига олиб келган. Таржимада тўртлик шакли айнан шу қўшимча ҳисобига тўкис бўлган ва бусиз, бизнингча, ушбу тўртликдаги шакл ва мано мутаносиблигига эришиб бўлмас эди.

Ушбу тўртликнинг аҳамиятли томони шундаки, воқелик тамсил воситасида далилланади. Мутаржимлар тўртликнинг шу хусусиятини ва ундаги тамсилий образлар (ширин – аччиқ, қўтирилиш – тушиш, баландлик – чуқур)ни сақлабгина қолмай, уларни асл нусхадагидек таққосланиши ҳамда ундан англашиладиган мазмунни ҳам тўлиқ баён қила олганлар.

Ҳар кандай таржимада аслиятдаги сингари асосий фикр билан бирга, унинг образларини ҳам ифода эттириш зарурияти долзарб ҳисобланади. Шеър тамсилиниң таржимада бой берилиши – ундаги ғояни заифлаштиради. Аслиятдаги пурмаъно фикр таржимада ўз қиёфасини топмай қолади.

Энди бошқа бир тамсил таржимасини кузатамиз:

Сөзи чын кэрәк бэг қыйықсыз көни,

Сөзиндә йанығлығ тэмә эр аны.

Тилин сөзләмиш сөздән йанмас эрән,

Сөзиндә йанығлы ишиләр саны (497-4972).

Бег сўзи чин, ваъдани бузмайдиган, тўғри бўлиши керак,

Сўзидан қайтувчини мард дема.

Мардлар тили билан сўзлаган сўздан қайтмайди (лар),

Сўзидан қайтувчи (киши) хотинлар қаторидир.

Бу тўртликда ҳам “Сөзиндә йанығлы ишиләр саны – Сўзидан қайтувчи хотинлар қаторидир” воситасида тамсил санъати қўлланилган бўлиб, у биринчи байтдаги фикрни халқона хикмат билан исботлайди.

С.Н.Иванов таржимаси:

Бек должен быть честным, правдивым во всем,

Мы мужем обманщика не пазовем.

Мужи не нарушат обета вовек,

Одним только сплетницам ложь – нипочем! (5079-5080)

Русча таржимада аслиятдаги тамсилни бутун қамрови билаи беришга интилиш сезилиб турибди. Фақат Юсуф Хос Ҳожиб томонидан ургу берилган ростгўй-ёлғончи зиддиятини кўрсатишга хизмат қилиши мўлжалланган “эрқак-аёл” антоними бир озгина ўзгарган. Гарчи бу ерда ҳам аёл образи иштирок этаётган бўлса-да, у ёлғонни хеч ҳам ўйлаб ўтирмасдан қўллайверадиган аёл тимсолини кўрсатиш учун хизмат килган. Ваҳоланки, Юсуф Хос Ҳожиб бу ўринда ёлғон сўз айтадиган эрқакни эрқак эмас, аёллар қаторида кўриш керак деган ҳукмни ифодалаётган эди.

Ифода маромининг бу тарзда бузилиши В.Мей таржимасида янада кучлирок тарзда акс садо беради, натижада инглизча таржимада бу поэтик маъно ғализлашиб колади:

A Bey must be honest and righteous in all.
A trickster or swindler no man will they call!
A true man will keep to his word, and be glad,
And only the prattlers call lies “not too bad”! (5080-5081)

Мазмуни:

Бег ҳамма нарсада адолатли ва тўғри бўлиши керак,
Ёлғончи ва фирибгарни одам демайдилар.
Ҳақиқий инсон сўзида турари ва хурсанд бўлади,
Фақат ғийбатчилар ёлғонни “унчалик ёмон эмас”

дейдилар.

Аслията сўзидан қайтувчи кишига тамсилий образ қилиб олинган хотин таржимада “prattlers – ғийбатчилар”га ўзгаргани натижасида тамсилнинг функцияси бузилган ва у оддий гапга айланган. Бу туркий муҳитда яратилган шеърий ўзига хослик – бадиий ҳақиқатнинг таржимада муносиб тарзда акс этмаслигига олиб келган.

Р.Денкофф таржимаси:

Call not that prince a man,
Who breaks his promise given.
For he is no true man:
He plays the part of women (205).

Мазмуни:

Берган ваъдасини бузган,
Шоҳни инсон дема.
У ҳақиқий эрқак бўлмагани учун
Аёллар қаби иш тутади.

Р.Денкофф таржимада ўта кисқартириш йўлидан боргани тайин. Мутаржим гўёки тўртликдаги кўплаб кисмларни такрор деб хисоблади ва уларни таржимада олиб ташлади. Таржимоннинг асосий максади аслиятда мавжуд бадиий хақиқатни мазмунига кўра янги муҳитга мослаштирган ҳолда ўгиришдан иборат бўлган. Аммо, у бунда умумий йўсингидаги мулоҳазаларни кифоя деб хисоблаган. Бунинг натижасида асар бадииятини таъминлаб турган айрим деталлар назардан сокит килинган. Бу яхши усул эмас, балки тўртликнинг бадиийлиги ва нафосатини таржимада барбод қилишdir. Кўриниб турибдики, тўртлик таржимада анча соддалашган, охир-оқибатда “жўнгина шеър” хосил бўлган. Тўртликнинг шакли-шамойили таржимада деярли кўзга ташланмайди. Бироқ, аслиятдаги тамсил санъати таржимада маълум даражада акс этганини кузатиш мумкин. Аслиятда “сўзидан қайтадиган киши” хотинлар қаторига кўшилади ва таржимада ҳам бу поэтик ҳодиса образли тарзда намоён бўлади. Буни факат тамсилни саклаш учунгина бошқа поэтик унсурлардан атайлаб воз кечиш деб баҳолаш ўринли бўлади.

Аслида Р.Денкофф ҳам бу ерда тамсилни қониқарли даражада очиб бера олмаган. Чунки тамсил, юқорида таъкидланганидек, фикрни асоссловчи мисолни англатади. Р.Денкофф эса Юсуф Хос Ҳожиб келтирган тамсилни сезиларли даражада бузиб, ваъдасининг устидан чиқмаган кишининг характеристини, хатти-ҳаракатини сифатламоқда, холос.

Мутаржимларнинг айрим ҳолларда тамсилий образларни ўзгартириб ўғирган ҳолатлари ҳам учрайди. Бу баъзи ўринларда аслиятдаги мазмунга мос тушган бўлса, айрим ҳолларда таржимада аслият мантигининг бузилишига олиб келган.

Юсуф Хос Ҳожиб кўнгли юмшоқ ва пок кишиларни кўкка кўтаради. Унинг назарида, юксак маънавият эгалари жамиятнинг энг покиза ва улуғ одамларидир. Шулардан бири кўнгилли, яъни имон-эътиқодли кишилардир. Адид талқинида, кўнгилсиз, яъни имон-эътиқодсиз киши – тугалланмаган суратdir:

Эт ёз йэтти андам көңулкә ўдэр,
Көнүл бирлә йалнуқ ағыр йўқ йудэр.
Тұғәлсиз бадыз – ул көнүлсуз киши,
Көнүлсуз киши билгә атын бодар (2757-2758).

Тан-жон, етти андом (бутун вужуд) күнгилга эргашади,
Күнгил туфайли одам оғир юк күтаради (машақкат чекади).
Күнгилсиз киши тугалланмаган суратдир,
Күнгилсиз киши доно отини булғайди.

Муаллиф инсоннинг барча яхши фазилатлари күнгилда намоён бўлишини таъкидлайди. Тўртликда кўнгилли ва кўнгилсиз кишиларнинг сифатлари таърифланади. Муаллиф кўнгилли кишини эл корига ярайдиган киши деб таърифлаб, кўнгилсиз кишини тугалланмаган суратга қиёслайди. Тўртликда гўзал тамсил санъати мавжуд. Бир қарашда бу ташбехни эслатади, чунки тамсил ҳам ташбехга якин санъат. Муаллиф бу ўхшатишни ўзи олға сураётган фикрни исботлаш учун келтиради. Зеро, ҳаётда тошбағир ва нодон кишини тугалланмаган суратга ўхшатиш табийи ва мантиқлидир.

Тўртликни Р.Денкофф куйидагича ўгиради:

The body and the seven limbs obey the heart.
With the heart a man bears a heavy weight;
Without it he's but a painted statue:
His claims to wisdom dissipate (132).

Мазмуни:

Тана ва етти аъзо юракка бўйсунади,
Юрак билан одам оғир юк кўтаради.
Усиз киши бўялган ҳайкалдан бошқа нарса эмас,
Унинг доноликка интилиши йўқолади.

В.Мей таржимаси:

Your soul in subjection your whole body keeps;
A heaviest burden your flesh surely reeps.
A man with no soul is at once put to shame.
He may even soil a wise master's good name! (2797-2798)

Мазмуни:

Қалбинг сенга бўйсуниб, бутун танангни тутиб туради,
Тананг шубҳасиз энг оғир юкни йигади.
Қалбсиз киши дарров уятга қолади,
У хатто доно устози номини булғайди.

Иккала таржимада ҳам аслиятнинг умумий мазмуни очилган. Аммо, уларда аслиятдагидек чукур маъно ва мазмун мавжуд эмасдек кўринади. Р.Денкофф таржимасида аслиятдаги тамсилнинг образи ўзгартирилган бўлса-да, бош ғоя мазмунини саклашга уриниш устуворлик килади. Яъни аслиятда кўнгилсиз киши

туталланмаган, чала чизилган суратга ўхшатилса, таржимада бўялган ҳайкалга киёс қилинади. Бу икки образ англатадиган кўчма маъно бир-биридан фарқ килади. Одатда, ҳайкал харакатсизликнинг, бепарволикнинг рамзи сифатида қўлланади. Бўялган ҳайкал инглизларда шу харакатсизлик, бепарволикни хаспўшлашга, яширишга бўлган интилишнинг ифодаси бўлиши мумкин. Тўртликдаги тамсилнинг мантиги эса мукаммал бўлмаган, нопок, кўнгилсиз қишининг сифатларини очиб беришга йўналтирилган. Тамсил санъатини хорижий тилларга ўтиришдаги маҳорат кўп даражада аслиятдаги мажозий образлар ифодалаган асл мантикни тушуниб етишга боғлик. Шунга кўра таржимада тамсиллий образлардан ўринсиз воз кечиши аслиятда илгари сурилган фикрнинг ғализ чиқиши ёхуд ўзга тил ўкувчисига тушунарсиз бўлишига олиб келади. Зоро, ҳар бир адид ҳамиша ўз фикрига мос образ танлайди, уни асар мазмунига мослаштиради.

Яна бир нарсани таъкидлаш лозимки, Р.Денкофф қадимги туркий тилнинг билимдони сифатида матн мазмунини ойдинлаштиришда кўплаб луғатларга мурожаат этгани тайнин. Жумладан, қадимги туркий тилда “бадиз” фақат сурат эмас, балки “бўялган ҳайкал” маъносига эгалиги Клоусон лугатида ҳам қайд этилган¹.

В.Мей таржимасида тамсил умуман бой берилган ва тўртликдаги фикр исботи оддийгина ифодаланган (“A man with no soul is at once put to shame” -Қалбсиз киши дарров уятта қолади). Бу ҳол таржимада мазкур тўртликнинг бадиияти ва оҳангдорлигини оҳорсизлантирган. Бунинг сабаби эса яна ўша – таржиманинг воситачи тилга таянганлиги билан изоҳланади. Мей таянган С.Н.Иванов таржимасида ҳақиқатда ҳам учинчи мисра, агар айтиш мумкин бўлса, бутун тўртликнинг таянч нуқталаридан бири мутлақо ўзгартириб юборилган:

Душе в своей власти все тело держать,

И ей уготована тяжкая кладь.

Порочен лишенный души человек:

Он может и мудрых стыдом замарать! (2797-2798)

Тўтри, шу шаклда ҳам инсон маънавиятига оид нотугаллик таъкидланмоқда. Бироқ гап ростлик, ҳалоллик, садоқат, ишга бутун вужуди билан берилиш устида бораётғанини

Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteen-century Turkish. – London: Oxford University Prass, 1972. – P. 310.

унутмаслигимиз керак. Мазкур түртлик асарнинг “Ўгдулмиш элигга хазиначи қандай киши (бўлиши) кераклигини айтади” бобидан олинган. Худди шунинг учун ҳам сўз ва иш бирлиги ҳакидаги карашлар бу ерда фавқулодда яхлит ҳолда ўз аксини топган. Бундай ҳолатдаги айирма эса номукаммаллик, нотугаллик, чалалик, нокислик сифатида баҳоланган. Унинг поэтик ифодаси эса “Түгэлсиз бадыз – ул көңулсуз киши” мисрасида мужассамлашган. Айни шу мисранинг тушириб колдирилиши, аникроғи, унинг ўзига тенг бўлмаган муқобилига алмаштирилиши поэтик мазмун бутунлигига соя солган.

3.2. Метафора таржимасининг ўзига хосликлари

“Кутадѓу билиг”даги түртликлар ўзининг сермазмунлиги ва серкирралиги билан ажralиб туради. Муаллиф ўзи олдинга сурган ғояларни ўқувчига образли ва яққол кўрсатиб бериш учун бир қатор бадиий санъатлардан фойдаланганки, улар орасида метафоранинг ҳам алоҳида ўрни бор. Бу борада инсон, табиат, ҳайвонот оламига тегишли образлардан кенг фойдаланади. Зоро, “борлиқ турли символларга тўла ва ҳар бир, кўриниш ўзининг иккинчи маъносига эга”¹. Муаллиф бундай символлардан ўринли ва маҳорат билан фойдаланган.

Бадиий адабиётда метафора очик ва ёпиқ шаклда бўлади. Очик метафорада истиорага олинган сўзгина иштирок этади ва унинг маъносини яхлит ҳолда тушуниш имконияти мавжуд. Ёпиқ метафорада эса истиорага олинган сўз ҳам, ўхшатилаётган нарса ҳам иштирок этади. Адабиётшунос олим Д.Куронов метафорани лексик ва матн ичидаги метафораларга бўлади ҳамда биринчисининг мазмуни бир сўз доирасида англашилиши мумкин бўлса, иккинчисининг маъноси бошқа сўзлар билан алоқада ойдинлашишини таъкидлайди². Бу айни очик ва ёпиқ метафоралардир.

Биз ўзимиз таҳлилга торған 200 та түртликда қўлланилган метафораларни қўйидаги гурухларга ажратдик:

1. Очик метафоралар:

а) от сўз туркуми воситасида ясалган: *работ, карвонсарой, тур, арслон, бўри, ит, қил, бурж, очиқувчи, тўювчи ҳинду, олтин камар боғлаб юрувчилар, юрувчи, неъмат соҳиби, меҳнат соҳиби,*

Лихачев Д.С. Пoэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, 1979. – С. 162.
Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Халқ мероси, 2004. – Б. 128.

үткір күз, соқ қулоқ, кенг құнғыл, гойиб киши, одамлар боши, тили ёлғон, тағлік киши, денгиз, қаттық тұгун, құлы узун, тили тұғри.

б) феъл сүз туркуми воситасида ясалған: *юзига тұпурмок*, *оёққа құймок*, *қориндан чиқмок*, *қоринга кирмок*, *бүйин бермок*, *оти шұхрат қозонмок*, *құл құттармок*, *тил очмоқ*, *багирга олмок*, *бүйинни қайирмок*, *құзи дадилашмок*, *құл ииғмоқ*, *икки құз сув ичмоқ*, *юз құрсатмок*, *тилидан заҳар сочмоқ*, *құлич урмок*, *боши айланмок*, *құнғылга әргашмок*, *ширин жон бермок*, *куни ёримок*, *кулиб очилмок*, *үзини яширмок*, *оёқ урмок*, *рұпарада учмоқ*, *огиз очмоқ*, *бу дунё қочади*, *үзини күйдирмок*, *құнғылни құттармок*, *құзни сақламок*, *халқумни покламок*, *юзини ёритмок*, *томоқни тиімок*, *күксини яңчмоқ*, *құзини чиқармок*, *құт билан сұямоқ*, *бүйин құттармок*, *жиловни тескари етакламок*, *ҳазм құлмок*, *тожи буюклашмок*, *ҳавас бүйинни синдирмок*, *куни туғемоқ*, *ёқа тұтмоқ*, *чұқур қазылмок*.

2. Еңік метафоралар: *беглик пойдевори*, *беглик томири*, *әзгу үрин*, *қайзы эшиги*, *гадолик тұни*, *маърифат эшиги*, *тұғрилик йұли*, *құнғыл сири*, *жон риштаси*, *құз чаімаси*, *гафлат уйқуси*, *юз суви*, *ҳақиқат куни*, *тириклик суви*, *күчар пайти*.

Бадиий таржима қилинідан мақсад бир тилдан иккінчи тилге сүзларни луғавий үгіриш әмас, балқи уларнинг мағзидә яшириниң ётган маънени юзага чиқаришдір. Таржимоннинг аслият мөхияттіни нечөглилік түғри ва тұла тушуниши унинг сүз бойлиги құламини түғри белгиләсцига, пухта ва аслияттегі энг яқын таржима асарини яратишига асос бүлади. “Муаллифнинг индивидуал услубини ва унинг асардаги миллій үзига хос хусусиятларини сақлаб колишдек мұхим вазифаны ҳал қилиш йўлидаги кийинчиликлар маълум даражада лексика ва фразеологияни таржима қилиш масалалари билан боғлик”¹. Бошқа бир тилдеги метафораларни она тилида қайта яратиши, бизнинг мисолимизда эса “Кутадғу билиг” тұртларидаги метафораларни бошқа (рус ва инглиз) тилларига таржима қилиш шунчаки иш бүлмай, балқи таржимондан чұқур билим, диктат-эътибор, шунингдек, туркій халқлар маданияти, уларнинг яшаш ва тафаккур тарзи, миллій қадриятлари, үзига хос миллій-

Андреев В.Д. Некоторые вопросы перевода на русский язык болгарской художественной литературы // Теория и практика перевода. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – С. 452.

маънавий анъаналари ҳақидаги маълумотларга эга бўлишни ҳам талаб қиласди.

Тарихдан маълумки, X-XI асрлардаги туркий халқлар турмушини чорвачилик ва дехқончиликсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу, ўз навбатида, ўша давр шоир ва ёзувчиларининг ижодларида ҳам ўз аксини топиши табиий ҳол эди. “Кутадғу билиг”даги катор байтларда ҳайвон номларига асосланган метафоралар кузатилади. Улут адиб бу ўринда айрим ҳайвонлардаги табиий хусусиятларини инсонларга кўчиради:

- **Arslan** – арслон – *тил, мард, бир сўзли, маккор;*
- **böri** – бўри – *очкўз, амалдор, бой, ҳушёр; мард, лашкарбоши, душман, ўлим;*
- **qözi** – кўзи – *билимдон, ҳушёр, ожиз, фарзанд, оддий ҳалқ;*
- **at** – от – *кучли, учқур, тобут;*
- **qøy** – қўй – *халқ, эргашувчи, мулойим, фарзанд;*
- **bügi** – бугу – *зийрак, чопқир;*
- **it** – ит – *разил, очкўз, пасткаш, билимсиз;*
- **qırғı** – қирғий – *баландпарвоз, виқор;*
- **qulon** – қулон – *тезкор, тутқич бермас, машаққат;*
- **jılqı** – йилқи – *авом ҳалқ, билимсиз, нодон, очкўз, ёмон ҳуликли;*
- **toqlı** – тўқли – *оддий ҳалқ, ҳимоясиз;*
- **tönguz** – тўнғиз – *ҳужумкор;*
- **adığ** – айик – *шиддаткор.*

Асарнинг “Беглар қандай (бўлиши) кераклигини айтади” бобида Ўгдулмиш йўлбошчи (бег) сифатларини таърифлар экан, жумладан, ушбу тўртликни келтиради:

Кур арслан болу бэрсә ытқа башы,
Бу ыт барча арслан бўлур өз туши.
Қалы болса арсланқа ыт башчысы,
Бу арслан болур барча ыт сақышы (2013-2014).
Кўргин, агар арслон ит(лар)га бош бўлса,
Бу итлар барчаси унинг тенгида арслон бўлади.
Агар арслон(лар)га ит бошли бўлса,
Бу арслон (лар) барчаси итга тенг бўлади.

Бу ерда гап лашкарбоши ҳақида бормоқда. Муаллифнинг назарида лашкарни бошқарадиган шахснинг жисмоний ва

маънавий фазилатлари бошқаларнидан ортиқ ва кўп бўлиши керак. Акс ҳолда, унинг ўзи бошқаларга тобе ва қарам бўлиб қолади, болқаларнинг олдида тили қисиқ бўлади. Тўртликда муаллиф арслон образи орқали мард, адолатли лашкарбошини назарда тутса, ит образи орқали пасткаш ва нокас кишиларни танқид остига олади. Демакки, ҳайвонлардаги ижобий ва салбий хусусиятлар бевосита инсонларга кўчирилади. Ушбу метафоралар орқали лашкарбоши (умуман ҳар қандай бошлиқ ҳам) мард, адолатли бўлса, бу сифат лашкарда ҳам ўз аксини топиши, билимсиз, кўркоқ ва пасткаш одам бош бўлган лашкарда ҳатто жасур ва мард кишилар ҳам иложсиз қолиши таъкидланади.

Эътибор қилинса, Қ.Каримов транскрипцияда “кур” шаклини қайд этгани ҳолда, табдилда уни “кўргин” деб талқин килган (бу, эҳтимол, техник хато бўлиши ҳам мумкин). Муаллиф транскрипцияни асарнинг Наманганд нусхаси асосида амалга оширган. Олим ўз китобининг кириш қисмида ушбу транскрипция ҳам том маъноси билан “Кутадғу билиг” тилини тўла тиклаш эмаслигини ва бу борадаги илк қадам эканини таъкидлаб ўтган эди¹. Ушбу транскрипцияга асосланган А.Касиева таржимада журъатли, кучли, ботир, кўрқмас шер оддий шерга айланиб қолган, деган холосага келади². Бунга асос бўлган нарса эса мазкур (ўзбекча нашрдаги 2013 ва туркча нашрдаги 2347) байтларининг В.Мей ва С.Н.Иванов таржималарида битта таянч сўз “кир” (“смелый”, “отважный”, яъни “кўрқмас”, “ботир”)нинг эътибордан четда қолгани, унинг “ташлаб юборилганлиги” деб кўрсатилади. Бу фикрга тўла кўшилиш керак.

Таҳлилга тортилган тўртликлардаги метафораларни инглиз тилига ўгириш тажрибаси икки таржима мисолида аслият билан қиёсланганда таржимонларнинг турли таржима тамойилларидан фойдаланганларни аён бўлади. Мутаржимлар метафорани метафора билан ўгириш, тўртлик ичida метафора мазмунини бериш, метафорани таржимада ташлаб кетиш каби йўлдан борганлар.

Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Транскрипция ва хозирги ўзбек тилида тавсиф Қ.Каримовники. – Т.: Фан, 1971. – Б. 38.

Касыєва А. Метафоры связанные с образами животных в поэме Ю.Баласагуны “Кутадгу билиг” и адекватность их в переводе на английский язык // Sosial bilimler Dergisi: Материалы международной конференции. – Бишкек, 2005. – С. 28.

“Таржимада аслиятдаги муаллиф құллаган оқанғдорликни юзага чиқарадиган поэтик үнсурларни құпроқ қайта яратиш ва уларнинг бошқа күринишиларидан хам фойдаланиш таржимада хам фикрни бўрттириш ва кучайтирипгига, аслият мазмунини таржима тилида ҳам тўла саклашга имкон яратади”¹.

Юкоридаги тўртликнинг икки инглизча таржимасини кўриб чиқамиз.

Метафорани метафора билан таржима қилиши

В.Мей таржимаси:

Whenevor a lion o'er dogs takes the lead –
Then any poor cur roars like lions, indeed!
But if some poor hound o'er the lions should reign –
Then lions would look just like curs, once again! (2047-2048)

Мазмуни:

Қачон шер итлар устидан бошчи бўлса,
Унда ҳар қандай дайди ит ҳам шердек наъра тортади.
Аммо агар ярамас този шерлар устидан ҳукмрон бўлса,
Шерлар яна гўё дайди итга ўхшаб қолади.

Бу ўринда кўриниб турибдики, тўртлик аслиятга мос ҳолда, бадий санъатлари сакланган ҳолда ўтирилган. Аслиятдаги ит образи таржимада “poor cur – дайди ит”, “poor hound – ярамас този” сўзлари орқали аниклаштириб берилган ва бу мутаржимнинг маҳорати сифатида таъкидланмоғи лозим. Аслиятдаги “ит” “арслон” билан зиддиятда олинганида туркий халқлар чун асткашликнинг, номуносибликтининг, ярашиқсизликнинг рамзи сифатида уларнинг онг ва туйгуларида тегишли ассоциацияни уйғота олади. Инглиз тилли адабий мухит доирасида эса бунинг ўзи камлик қиласи. Шунинг учун ҳам таржимон бу “ит”нинг одатий, оддий ит бўлишидан қаноат топа олмайди. Ана шу бадий-эстетик зарурият унга мазкур сўз олдидан “poor – дайди”, “poor – ярамас” сифатини келтиришни тақозо этади.

Энди ушбу тўртликнинг Р.Денкофф томонидан амалга оширилган таржимаси билан танишайлик:

Абдуллажонов А. Навоий бадијатини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил этиш: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 1998. – Б. 95.

A dog is leonine
If he gets a lion's head;
Give the dog's head to the lion.
He becomes canine instead (107).

Мазмуни:

Агар шернинг бошини олса (эга бўлса),
Ит ҳам шер кабидир.
Агар ит бошини шерга берсанг,
У шубҳасиз итга ўхшаш (итсимон) бўлади.

Р.Денкофф тўртликнинг вазнини ўзgartирган бўлса-да, унинг кофия хусусиятларини саклашга харакат қилган. Аслиятдаги метафоралар ҳам инглиз тилида қайта яратилган. Мутаржим аслиятдаги “ит” метафорасини инглиз тилига иккита вариантда “dog – ит” ва “canine – итга ўхшаш (итсимон)” тарзида беради. Метафора таржимада анча конкретлаштирилиб, яъни аслият мантиғига мос равишда ўгирилган. Чунки аслияттага кўра арслонга ит бошчилик килса, у итга (физиологик жиҳатдан) айланаб қолмайди, балки унинг хатти-ҳаракати итнига ўхшайди. Бу борада Р.Денкоффнинг таржима услуби жуда ўринли. Ушбу ҳолат С.Н.Иванов таржимасида ҳам жуда ўринли ҳал қилинган.

Когда над собаками лев – голова,
Любая собака похожа на льва.
А если над львами главенствует пес,
Собачьего будут все львы естества! (2047-2048)

Кўринадики, аслиятдаги “арслон”ни “лев” ва “ит”ни “сабака”, “пес”, “собачьего” тарзида берилиши тўртлик мазмунини тўла саклашга хизмат қилган.

Энди ушбу байтнинг Р.Р.Арат томонидан туркчага ўгирилган таржимасига эътибор қаратайлик:

“Arslan köpeklerə baş olursa, köpeklerin her biri kendi karşısındakine arslan kesilir” (2047) – “Арслон итларга бош бўлса, итларнинг ҳар бири қаршисидаги каби арслон бўлади”.

Мазкур байтнинг тўртта тиидаги таржимасидан маълум бўлдики, “kur” нима учундир уларнинг барчасида тушиб қолган. Биргина Қ.Каримов бу сўзга этибор берган. Афсуски, бу сўз транскрипцияси “kur” тарзида эмас, балки “kög” шаклида акс этган. Шунинг учун ҳам табдилда “кўргин” сўзи пайдо бўлган.

Тұртлик ичида метафора мазмунини бериш

“Кутадғу билиг”даги метафоралар орасыда инсон тана аъзоларига асосланган метафораларнинг салмоқли үрни бор. Муаллиф бундай метафораларни *баш* – бош, *күз* – күз, *йуз* – юз, *тил* – тил, *бағир* – жигар (бағир), *бүйүн* – бүйин, *адақ* – оёқ ва бошка тана аъзолари номлари воситасыда яратған. Бу уларнинг инсон ҳаётида бажарадиган вазифаларидан келиб чиқади. Бу сўзларнинг кўпчилиги ҳозирда ҳам бадиий тасвир воситаси сифатида анча фаол қўлланилади.

Таржимашуносликда бир қанча муҳим масалалар қатори, мақол, матал, идиомалар, сўз ўйинлари, метафоралар ва образли ибораларни таржима қилиш масаласи ҳам катта аҳамиятга эга.

Р.Денкофф ва В.Мейлар “Кутадғу билиг” тўртликларидаги метафораларни инглиз тилида қайта яратища уларнинг мазмунини бериш йўлидан ҳам борганлар. Бунга улар тамомила ҳақли. Бу борада атоқли таржимашунос олим А.В.Федоров: “Фразеология масалалари ва турли тилларда сўзларнинг ҳар хил бирикишига оид умумий муаммо таржима амалиёти билан бирга таржима назарияси учун ҳам ғоят муҳимдир. Чунки турли тилларда моддий маъноси бир хил бўлган сўзларнинг маъно ва услугуб вазифалари бир-биридан фарқ қилиши таржимон учун катта қийинчилликтар туғдиради”, – деган хуросага келган. Албатта, шеъриятда қўлланилган метафораларни доим ҳам бошка тилда метафора билан беришнинг иложи йўқ. Бунинг бош сабаби тилнинг миллий хусусияти, поэтик табиати ва ифода имконияти билан ҳам изоҳланади.

Асарнинг “Ўгдулмиш элигга улуғ ҳожибликка қандай киши (бўлиши) кераклигини айтади” бобида улуғ ҳожиб бўлувчи киши сифатларини аниқ ва равшан кўрсатиб берган. Муаллифнинг фикрича, ҳожибнинг юзи чиройли ва ёқимли бўлмоғи лозим, чунки у ҳар куни одамлар билан кўришади. Чиройли кишини кўрганда инсоннинг баҳри-дили очилади. Бунинг исботи сифатида ушбу тўртликни келтиради:

Федоров А.В. Введение в теорию перевода. – М.: Изд-во Литература на иностранный язык, 1958. – С. 216.

Эди эдгу нәң бу киши көрки йуз,
Бу йуз көркингэ сув ичәр экки көз.
Қута көркүлүгү көр қылышын өзкә фал,
Ишинә эдгу болға қамуғ сөзни уз (2429-2430).

Кишининг күрки (бўлган) юз жуда яхши нарса,
Бу юз кўркидан икки кўз сув ичади.
Не бахт, кўрклини кўриб ўз ҳакингда ҳукм қил,
Иш(лар)инг хайрли бўлади, ҳар қандай сўзни кес.

Тўртликдаги “икки кўз сув ичади” чиройли нарсани кўрганда худди сув ичган ниҳол ёки инсон каби дадиллашиш, кўз кувониши, дил яйраши каби ҳолатларнинг метафорик шаклидир. Мазкур тўртлик В.Мей томонидан куйидагича талқин этилган:

If your Lord is handsome, and good in your eyes,
Then tears of sheer happiness there will arise!
A wise, handsome man's a good banner, you know,
And you will be blessed, and will stand speechless so! (2467-2468)

Мазмуни:

Агар шоҳинг чиройли бўлса,
Кўзларингдан хақиқий баҳт кўз ёшлари тўқилади.
Доно, гўзал одам яхши бўлади, билгин,
Ва сенинг баҳтинг кулади ҳамда жим коласан.

Аввало, таржимада аслиятнинг мазмуни бир оз ўзгарганини кузатиш мумкин. Мазкур тўртликда алоҳида олинган битта ижтимоий табақага мансуб бўлган айни бир кишининг чиройи ҳақида эмас, балки умуман ҳар қандай инсоннинг ташки қиёфаси ҳақида гап кетмоқда. Таржимада эса бу нисбатан конкретлашган ҳолда, айнан шоҳ (lord)нинг чиройи тўғрисида гап боради. Тўртлик мантиғига эътибор қилинса, гап ҳожиб бўлувчи кишининг чиройи ҳақида юритилаётганлиги маълум бўлади. Чунки айни боб Ҳожибининг фазилатларини акс эттиради. Демак, таржимада тўртликка мажбурий равишда қаҳрамон киритилган.

Тўртликдаги метафорани қайта яратиш масаласига келганда, мутаржим муқобил усул таинлаганини кўриш мумкин. Аслиятдаги метафора “сув ичәр экки көз – икки кўз сув ичар” тарзида ифодаланган. Унга инглиз тилида “tears of sheer happiness there will arise – ҳақиқий баҳт кўз ёшлари тўқилади” метафораси муқобил сифатида келтирилган. Таъкидлаш жоизки, бу билан аслиятдаги метафоранинг асосий мазмуни очиб берилган. Тўғри, аслиятдаги хурсандчилик маъноси киши кўзининг кувонишини

акс эттириш орқали берилса, таржимада у кишининг ич-ичидан хурсанд бўлиши тарзида ифодаланмоқда. Таржимада муаллиф услугбини бера олиш учун бадий тасвир воситалари, жумладан метафораларни танлай ола билиш ва уларни маромига етказиб таржима қилиш мухим аҳамиятга эга. Метафора ёки метафорик бирикмаларни ўзгартириб ўгириш айрим ҳолларда асар тилидаги поэтик маънонинг камбағаллашувига, тасвириңинг заифлашуви ва унинг бадий-эстетик қимматига салбий таъсир этиши мумкин. Мутаржим бу тўртлик таржимасида гўёки шоҳнинг чиройи билан барча нарса яхши бўлади, деган фикрни илгари сураётгандек. Бизнингча, В.Мей таржима жараёнода “Қутадғу билиг”нинг бошқа тиллардаги таржималари ва улар бўйича олиб борилган илмий ишларга мурожаат қилганда, бундай ғализликлар келиб чиқмас эди.

С.Н.Иванов таржимаси:

Сколь благостен вид красоты для очей!
Как будто во взор твой струится ручей.
Краса – это доброе знаменье, знай,
Да будешь ты благ, и – не надо речей! (2467-2468)

Таъкидлаш керакки, тўртликнинг русча таржимасида аслиятдаги гўзал метафора ўзига хос шаклда – ўхшатиш (во взор твой струится ручей) воситасида қайта яратилган. Кўринадики, аслията мавжуд бўлмаган қаҳрамон русча талқинда ҳам йўқ. Демак, В.Мей таржима жараёнода ижодий кўшимчалар киритган. Шунга қарамасдан, В.Мей шеърий таржимаси ўзида аслиятнинг оҳангини акс эттира олган. Бу тўртликни Р.Денкофф қўйидагicha ўтирган:

It is propitious when your eyes,
Upon fair beauty gaze.
The eyes revive as with cooling water,
When they see a handsome face (121).

Мазмуни:

Жуда ёқимли бўлади агар кўзинг
Ҳакикий гўзалликка тикилса.
Кўзларинг чиройли юзни кўрса,
Худди совуқ сув теккандек тиниклашади.

Р.Денкофф таржимасида аслиятдаги метафора “The eyes revive as with cooling water – Худди совуқ сув теккандек тиниклашади” тарзида муқобил таржима қилинган. Метафора

мазмуни түртлик ичида очиб берилган, таржима мазмуни аслиятга яқин.

Таржима ўта мураккаб жараён ва мутаржимнинг хатосини топиш осон, лекин таржима тамойиллари бўйича фикр мағзини чакиш асосий вазифа бўлиши лозим. Шунинг учун метафораларни айни аслиятга мос ҳолда муқобил вариант билан ўтирас экан, буни мутаржимнинг ютуғи сифатида тан олиш лозим. Шунга қарамасдан, метафора мазмунини сақлаб қолишга уриниш тўртликнинг яхлит мазмунини сақлаб қолиш билан тенг эмаслигини тан олиш керак.

Метафорани таржимада ташлаб кетиши.

“Кутадғу билиг”да исломий мотивлар акс этган ўринлар ҳам талайгина бўлиб, бундай ғоялардан бири бу Аллоҳга шукроналик тушунчасидир. Асарнинг кўп ўринларида Аллоҳга шукrona келтириш ҳар бир мусулмон учун фарз эканлиги таъкидланади. Булардан ташқари, Худонинг марҳаматисиз ҳеч бир иш унмаслиги, амалга ошмаслиги уқтирилади. “Шарқ этикаси, Ғарб олимлари тўғри таъкидлаганларидек, маърифат этикасидир. Унинг қадимги илдизларига назар солсак, у бошланишидаёк илмий маърифатни улуғлаб, тарғиб қилиб майдонга чиққанини кўриш мумкин. Юсуф Ҳос Ҳожиб ана шу ўлмас анъаналарни ўз ижодида давом эттириди”¹. Асар қаҳрамонларидан бири Ўгдулмиш элигта ўзини қандай қилиб билимли ва доно бўлганини тушунтирас экан, аввало бу Аллоҳнинг инояти эканини айтади. Бу фикр мазмuni мана бу тўртликда ифодаланган:

Байат фазлы бирлә ағырлар кулуғ,
Билиг қапғы ачлур онарур йолуғ.
Билиг билсә кундә қутадур куни,
Нэчә ма кичиг эрсә болды улуғ (1781-1782).

Худо қулини ўз фазли билан улуғлайди,
Унга маърифат эшиги очилади, йўли тўғри бўлади.
Агар киши билим билса, кунлари баҳтли ўтади,
Қанчалик кичик бўлмасин, у улуғ бўлади.

Тўртликдан кўриниб турибдики, худонинг фазли билан кишида илмга қобилият пайдо бўлади. Бу тушунча ҳозир ҳам мавжуд. Яъни, илмли ва маърифатли бўлиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Тўртликда муаллиф “Билиг қапғы – маърифат

Азимов И., Сайдов М. Юсуф Ҳос Ҳожибининг ахлоқий қараштари. – Т.: 1993. – Б. 19.

эшиги” метафорасини мохирлик билан кўллайдики, бу ўз навбатида тўртликнинг образлилигини юзага келтирган ҳамда унинг таъсирчанлигини кучайтирган, бир сўз билан айтганда, шу орқали тўртликнинг бадиийлиги таъминланган.

Агар тўртликнинг инглизча таржималари таҳлил қилинса, умуман бошқача поэтик манзарани кўриш мумкин. Инглиз таржимони В.Мей талқинида ушбу гўзал метафора умуман акс этмаган:

God's grace to his slave will bring every respect.
With God's grace alone, happy roads he'll select.
And happier days to him knowledge will send,
The small man attains greatest things in the end (1813-1814).

Мазмуни:

Худонинг марҳамати қулига хурмат келтиради,
Фақат худонинг марҳамати билан у баҳтли
йўлларни топади.
Ва билим унга баҳтлироқ кунларни юборади,
Кичик киши охирида буюк нарсаларга етишади.

Таржимада тўртликнинг умумий мазмуни очилган, бироқ, аслиятдаги “Билиг қапғы – маърифат эшиги”, яъни билим дарвозаси маъносидаги метафора на метафора тарзида, на мазмунни бериш шаклида акс этган. Таржима назариясидан маълумки, мутаржимнинг аслиятдаги бадиий санъатлардан воз кечиши асарнинг бадиий қимматига таъсир қилмай қолмайди. Дарҳақиқат, юқорида келтирилган таржимада ҳам китобхонни ҳаяжонга соладиган ва унга эстетик завқ берадиган энг нозик нукта сўниб қолган. Бизнингча, мазкур метафорани инглиз тилида “Door of wisdom, door of knowladge” тарзида беришнинг имконияти ҳам мавжуд эди. Тўртликнинг охирги мисрасидаги мазмуннинг инглизча талқинига ҳам кўшилиб бўлмайди. Аслията “билимли киши ёш бўлса ҳам у улуғлар қаторида бўлади” маъноси акс этгани ҳолда таржимада “кичик киши охирида (!) буюк нарсаларга эга бўлиши” таъкидланмоқда. Балки бунинг сабабини тўртлик таржимасида шаклни сақлашга интилиш ёки бу таржиманинг воситачи тилдан амалга оширилганлиги билан изоҳланар. Аммо воситачи тил, яъни С.Н.Ивановнинг русча таржимасида тўртлик маромига етказиб, метафора ҳам, тўртликнинг яхлит мазмуни ҳам деярли тўлиқ қамралган ҳолда берилганлигини кўриш мумкин:

Рабам божья милость дарует почет:
Дверь знанья открыв, правый путь им дает.
Познанье пошлет им счастливые дни:
И малый достигнет великих высот! (1813-1814)

Аслиятдан қилингандар таржима воситачи тилдан қилингандар таржимадан анча яхши чиқиши тажрибалардан маълум. Бироқ воситачи тилдаги таржима маромига етган бўла туриб, унинг воситасида амалга оширилган таржиманинг сифатли ёки сифатсиз чиқиши таржимон маҳоратига боғлиқ, албатта. Фикримизча, бу ўта эркинлик ва шаклга қаттиқ боғланиб қолиш натижаси бўлиши мумкин.

Ушбу тўртлик Р.Денкофф таржимасида аслиятга муқобилроқ чиққанини кузатиш мумкин:

Through grace of God his way is straight.
Wisdom to him now opens her gate;
Fortune's sun shines daily brighter.
And he though once small now is great (99).

Мазмуни:

Худонинг марҳамати билан унинг йўли тўғри бўлади.
Унга маърифат (ўз) эшигини очади.
Тақдир куёши кундан-кун порлайди,
Агар кичик бўлса, энди у улут бўлади.

Аслиятдаги “Билиг қапғы – маърифат эшиги”нинг инглиз тилида “Wisdom to him now opens her gate – унга маърифат (ўз) эшигини очади” тарзида ўгирилиши метафоранинг тўлиқ мазмунини очиб беради. Албатта, бу ерда метафора жонлантиришга айланган ҳолда тақдим этилаётганини иnobатга олиш керак. Зоро, “бадиий таржимада аниқликка эришиш фақат ёзувчининг индивидуал услубини акс эттириш орқали амалга ошади. Услубни беролмаган таржимон аниқликни даъво қила олмайди”¹.

Шуларни назарда тутган ҳолда, биз Р.Денкофф тўртлик таржимасида аслият муаллифининг бадиий санъатлардан моҳирона фойдаланиш услубини таржимада қайта яратади, деган тўхтамга кела оламиз.

Саломов F., Комилов Н. Дўстлик кўлпиклари. – Т.: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б.166.

3.3. Тазод таржимаси хусусиятлари

“Кутадғу билиг”даги фаол шеърий санъатлардан яна бири тазоддир. Маълумки, тазод шеъриятда кенг қўлланади. Фақат унинг наср (проза)даги қўлланишига нисбатан антитеза, шеъриятда эса тазод атамаси қўлланади.

Тазод инглиз тилида *antithesis* – (антитета) номи билан юритилади. “Антитета стилистик усуллардан бири бўлиб, қарама-карши маънолар асосига қурилади ва воқеликнинг ёркин ва тимсолли бўлишини таъминлайди. Инглиз тилида антитетзанинг икки тури мавжуд бўлиб, улар мантикий антитета ва луғавий антонимлардир”¹. Луғавий антитета антоним сўзларнинг луғавий маъносига асосланади:

Мантикий антитета бевосита контекст табиатидан келиб чикиб яратилади. Унда маъноси бир-бирига зид бўлмаган сўз ва иборалар ишлатилиб, матнадаги воқелик тазодни юзага келтиради.

“Тазод бадиий тасвирий восита сифатида энг аввало маълум бадиий образнинг ички хусусиятларини ёркин гавдалантиришга хизмат қиласди. У шоир кўзда тутган ғоянинг жонли ва таъсирчан тарзда юзага келишини таъминлайди, шу билан бирга, ижодкорга турмушнинг бутун мураккабликларининг, маълум бадиий образнинг ички хусусиятларининг тўлароқ очилишида қулагай воситадир”².

Юсуф Хос Ҳожиб асардаги қаҳрамон ва образлар ички хусусиятларини янада ёрқинроқ кўрсатишда кўплаб бадиий тасвир воситалари ва шеърий санъатлардан фойдаланганки, улар асарнинг бадиий қимматини оширишга хизмат қилган. “Кутадғу билиг” тўртликларида муаллиф бир-бирига зид маъноли (антоним) сўзлардан фаолфойдаланади. Бундай жуфтликларнинг умумий миқдори 200 дан ортади.

Муаллиф қўллаган тазодлар ўзининг ҳаётийлиги ва образлилиги билан аҳамиятли. Асарда қўпроқ *аки-саран* (саҳий-бахил), *тўру-куч* (адолат-зулм), қувазлик-кўнгли қусқи (кибрелик ва кўнгли кичик (камтар)лик), чизай-бай, (камбағал-бой) севинч-қадгу, (севинч-қайғу, алам), висал-фирақ (висол-фироқ), авин-ийгла (овунмок-йигламоқ), келир ҳам барир-менгу қалир (келиб кетар (вақтинчалик) -мангу қолар

Musaev Q. English Stylistics. – T.: Adolat, 2003. – P.184.

Исхоков М. Раҳмонов Н., Содиков К., Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – Б.

(абадий), билиглиг-билигсиз (билимли-билимсиз), күни-эгри (тұғри-эгри) этәр-бузәр (яшнатади-бузади), осал-сақ (ғофил-соғ) каби инсон табиати билан боғлиқ хусусиятларни акс эттирувчи антоним сөзлардан кеңг фойдаланилган. Бундан ташқари, каранқу-йула (коронғилик-машъала), сув-ұт, құзғун-құгу (құзғун-оққуаш) ипар (қора)-кафур(ок), йағиз йер-йашыл күк (қора ер - яшил күк) сингари табиат билан боғлиқ ва бошқа күплаб зид маңноли сөзлар воситасида тазодлар яратылған. Бевосита түртликларга келганды эса, уларнинг құлланишида бир қатор үзига хосликларни күриш мүмкін.

Муаллиф тазод санъатини құллар экан, бир-бирига зид маңноли сұз ва ибораларни шундай ишлатады, байт сүнгіда юзага қалқыб чиқувчи мазмун нафис ва таъсирчан ҳолда намоён бұлади.

Икки таржимоннинг асар түртликларида құлланилған тазодларни инглиз тилига үгериш тажрибалари ўрганилғанда, бир миллатта хос бұлған тафаккур тарзининг бошқа бир миллат тафаккур тарзи билан табиий тарздаги үхшаш ва фарқлы жиҳатлари құзға ташланади.

Асарнинг “Күнтүғди әлиг тұғрисида”ги бобида Юсуф Хос Ҳожиб шоҳ фазилатлари ва сифатлари тұғрисида фикр юритар экан, подшо доимо хүшёр ҳамда сезгир бұлиши ҳамда асло ғафлатда қолмаслиги лозимлигини таъкидлайды. Бунга мисол қилиб мазкур түртликни көлтиради:

Удуғлуғ бу сақлықны өгdi эрәn,
Осаллық билә өлди эр миң түмән.
Осал болма сақлан камуғ ишдә сән,
Осайуқ арутты экәгүдә сан (432-433).

Эр кишилар хүшёрлик ва соқликни мақтадилар,
Ғофиллик сабабли минг туманлаб кишилар үлиб
кетди.

Барча ишда сен ғофил бўлма, (ўзингни) сакла,
Ғофиллик (кишини) икки дунёдан оздиради, деб
билгин.

Кўринадики, хүшёрлик ва соқлик ҳар бир киши, айникса, подшо учун ғоят муҳим фазилат. Түртликда “удуғлуғ – хүшёрлик” ва “осаллық – ғофиллик” сөзлари ёрдамида гўзал образли тазод яратылғанки, бу түртликнинг мазмунига ва оҳангига нафислик бағишлайды. Юсуф Хос Ҳожиб мазкур

тўртлик орқали инсонлар орасидаги икки фазилатга эътибор қаратмоқда. У ҳушёрлик ва ғофилликни ўзаро солишириб, улардан бири кишини мақтovларга сазовор қилса, иккинчиси одамни дунёдан оздириши ва бу охир-оқибат таназзулга олиб келишини таъкидлаш воситасида ўқувчини ҳар ишда ҳушёрликка чорлайди ва ғофилликдан кайтаришга уринади.

Таржимачилик тажрибасидан маълумки, назмий таржимага қараганда насрый таржимада мутаржимлар ўзларини эркинроқ ҳис этадилар. Шунга қарамай, асар тўртликларини шеърий шаклда инглиз тилига ўгириш олим-мутаржимнинг юксак жасорати намунасиdir.

Тўртликнинг Р.Денкофф таржимаси:

Vigilance is a quality praised of man;
How many died with a carelessness their pretext.
Be careful then, awake from heedless sleep,
You'll gain the good of this world and the next (54).

Мазмуни:

Ҳушёрлик кишини улуғловчи фазилат,
Қанча киши ўзларининг ғофилликлари туфайли ўлиб
кетдилар.

Ҳушёр бўл, ғафлат уйқусидан уйғон,
Шунда бу дунё ва у дунё соодатига эришасан.

Мутаржим аслиятдаги тазодни инглиз тилида ҳам тазод билан бера олган. Тазод учун хизмат қилган сўзлар таржимада ҳам муқобил сўзлар воситасида ўгирилган ва аслиятдаги нафис поэтик жозиба инглиз тилли китобхонга тўла етказилган.

Инглиз таржимони В.Мей асарни инглиз тилига тўла шеърий таржима қилиб, бу борада салмоқли ютукларга эришган. Шеърий таржима борасида тўғри таъкидланганидек, “проза таржимаси қанчалик мушкул бўлмасин, аммо шеърий асар таржимасида таржимон олдида яна қўшимча қийинчиликлар пайдо бўлади. Таржимон шеърдаги ритм, қофия, банд, оҳангни қайта яратиши лозим”¹. Бундан ташқари, шеърий таржимада аслият поэтикасини борлигича ва ундаги бадиий санъатларни имкон қадар аслият услубига яқин таржима қилиш таржиманинг адекватлиги учун жуда муҳимдир.

Расулий М. Ўзбек адабиётидан рус тилига килинган таржималарга бир назар // Таржима санъати. Мақолалар тўплами. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б. 165.

Тўртликнинг русча талқинида ҳам аслиятдаги тазод муқобил таржима қилинганигини кўришимиз мумкин:

Опасливой зоркости – честь и хвала,
Беспечность к погибели многих вела!
В делах не плошай, ведай зоркий расчет:
Беспечность тебя в двух мирах подведет (442-443).

Воситачи тилдан аслият ўрнида фойдаланган В.Мей ҳам тўртликни бадиий санъатлар ҳамоҳанглигига таржима қила олган:

To sharp sight and vigilance – honour and praise,
For carelessness leads many men to their graves.
So don't make mistakes, keep a sharp eye on all.
From careless neglect between two worlds you'll fall! (442-443)

Мазмуни:

Ўткир нигоҳ ва ҳушёрлик ҳурмат ва мактовордир,
Фоилиллик кўп кишиларни қабрга бошлиди.
Шунинг учун хато қилма, ҳамма нарсага ўткир нигоҳ билан қара,
Эҳтиётсизлик қилсанг, икки дунё ўртасида йиқиласан.

В.Мей таржимаси ўзининг шеърий нафосати билан аҳамиятли. Бир-биридан узоқ оиласа мансуб тилдаги асарни шеърий ўгириш (гарчи воситачи тил орқали бўлса-да) таржимон учун осон иш эмаслиги барчага мъалум. Бу борада мутаржимнинг юксак поэтик маҳорати мазкур таржима орқали ҳам яққол кўзга ташланади. Аслиятдаги нафис тазод санъати инглиз тилида ҳам ўз нафосатини йўқотмаган.

Таржимонларнинг тазод санъатини қайта яратиш маҳоратини бошқа бир тўртлиқда ҳам кўриш мумкин:

Укуш қадрыны ҳам укушлуғ билир,
Билиг сатса билгэ билиглиг алыр.
Нәку билгэ тэлвә билиг қадрыны,
Билиг қайда болса билиглиг билир (460-461).

Заковат қадрини ҳам заковатли (киши) билади,
Доно билим сотса, билимли олади.
Нечук билгай телба билим қадрини,
Билим қайда бўлса, билимли билади.

Тўртлиқда муаллиф илм қадрни англовчи кишини “укушлуғ – заковатли” деса, унинг қадрини англамас кишини “тэлвә – телба” деб атайди ва инсонлар ўртасидаги икки фазилат ўзаро қиёсланади. Ўзакдош сўзлар (укуш – укушлуғ; билга – билиг –

билир – билиглиг) анафора, аллитерация, ассанс шеър мусиқийлигини кучайтирган. Бу ерда ҳам кофиянинг феъл орқали ифодааниши кузатилади. Айниқса, унинг сифатдош шаклиги эгалиги ҳодисанинг узок муддат давом этишига ошкора ишора килади. Байтнинг Р.Денкофф талқини:

The price of wisdom,
Is known to the wise,
The jewel of wisdom,
Only fools despise (55).

Мазмуни:

Билим қадри
Донога маълум.
Заковат жавоҳирини,
Факат аҳмоклар ёмон кўради

Таржимон қисқа мисраларни танлаган. У асосий эътиборни тўртликдаги бош мавзу ва асосий мамунни сақлаб қолишга қаратган. Асосий мазмун таржимада тўла акс этган. Аслиятдаги тазод таржимада “wise – доно” ва “fools – аҳмоклар” воситасида тўла қайта яратилган. Зоро, “таржимада аслиятдаги муаллиф қўллаган оҳангдорликни юзага чиқарадиган поэтик унсурларни кўпроқ қайта яратиш ва уларнинг бошқа кўринишларидан ҳам фойдаланиш таржимада ҳам фикрни бўрттириш ва кучайтиришга, аслият мазмунини таржима тилида ҳам тўла сақлашга имкон яратади”¹.

С.Н.Иванов талқини:

Лишь мудрый и ведает цену познаньям,
Почтенье к учению даруется знаньем.
Дано ли знать цену познанья безумным?
Понятье о знаньях живет лишь в разумном (472-473).

В.Мей таржимаси:

The wise man alone values knowledge aright,
Respects words of wisdom, which bring people light.
Do fools really know what true knowledge is worth?
No, that is the work of the learn'ed on earth! (472-473)

Абдуллажонов А. Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил этиши Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 1998. – Б. 95.

Мазмуни:

Доно киши билим қадрини тұғри баҳолайды,
Иі сонларга ёруғлик келтирувчи билим сүзларини
хурмат кил,
Телбалар аслида билим қадрини биладиларми?
Йўқ, бу (яъни билим қадрини билиш) билимлиларнинг
ишидир.

В.Мей таржимасига асос бўлган русча талқинда ҳам тазод санъати моҳирлик билан қайта яратилган. Тўртликни назмда ва айни пайтда шеърий санъатларига зиён етказмай таржима килиш мутаржимларнинг юксак маҳорати намунасиdir. В.Мей талқинida русча таржимага нисбатан ҳам образлироқ манзарани кўришимиз мумкин. Яъни мутаржим таржимада билимга қўшимча сифатлаш (which bring people light – инсонларга ёруғлик келтирувчи) қўшади ва бу тўртлик мазмунини янада кенгайтиради.

Таржималардан маълум бўладики, тўртлик аслиятга мос ҳолда шеърий, айни пайтда қофия ва тазодни сақлаган ҳолда таржима қилинган аммо, “*билиг сатса билга билиглиг алыр – доно билим сотса, билимли олур*” мазмунидаги халқона ҳикмат икки инглизча таржимада ҳам назардан четда қолган. Ваҳоланки, бу ҳикмат русча талқинда “Почтенье к ученью даруется знаньем” тарзида аслиятга муқобил ифодаланган.

Р.Денкофф ва С.Н.Иванов талқинларида имкон қадар шаклий ихчамлилка интилиш сезилса, В.Мейда тўртлик мазмунига бир оз кенгрок ёндашиш кўзга ташланади.

Асарнинг “Бегларга вазир бўлгувчи қандай киши бўлиши кераклигини айтади” бобида вазир бўладиган киши сифатлари яққол кўрсатиб берилган. Юсуф Ҳожиб вазир бўладиган кишига нисбатан “уруглуғ – зоти улуғ, таглик, насли тоза” ва бу лавозимга нолойиқ кишига нисбатан “уругсыз – зоти паст, таги паст” сифатларини қўллайди. Таглик киши – вафоли, таги паст киши – нопок бўлишини таъкидлайди. Бироқ, маснавийдаги мазкур фикрларни ҳикмат билан тасдиқловчи куйидаги тўртликда вазирликка нолойиқ киши сифатини кўрсатишда муаллиф “уругсыз – таги паст” сифатини такрор ишлатмай, ўрнига “арығсыз – нопок”ни қўллайди. Бу ҳам муаллифнинг юксак сўз санъаткори эканини кўрсатади:

Уруғлуғ кишиләр қылынчы силиг,
Вафа бирлә халққа йадығлы әлиг.
Арығсыз қылынчы вафасыз жафа,
Нәчә ма йэтурсә шакар ҳам йилиг (2163-2164).

Таглик кишиларнинг хулқи аъло бўлади,
Вафо билан халққа қўл узатадилар.
Нопокнинг хулки – бевафолик, жафо,
Агарчи у шакар ва илик едирса ҳам.

Тўртликда “уруғлуғ – таглик, насли тоза” ва “арығсыз – нопок” воситасида тазод яратилган. Гарчи бу сўзлар ўзаро антоним бўлмаса-да, тўртлик мазмуни ва мантиқига кўра зидланиш маъносини беради. Чунки, “айнан антоним бўлмай, балки умумий мазмунда зидлик сезилса ҳам тазод бўлади. Бундай ҳолатларда тишлиносликда “контекстуал антоним” тушунчаси кўлланилади”.

Р.Денкофф мазкур тўртликни куйидагича таржима қиласи:
The nobly born knows propriety;
He serves the people with loyalty.
The base-born only lies and cheats,
Although he serves dainties and sweets (111).

Мазмуни:

Насли тоза киши тўғриликни билади;
У одамларга чин дилдан хизмат киласи.
Таги паст киши фақат алдайди ва мижғовланади,
Гарчи у лаззатлар ва ширинликлар тортиқ қиласа ҳам.

Аслиятдаги тазод матний бўлгани ҳолда таржимада у айнан луғавий антонимларга асосланмоқда. Кўринадики, мутаржим тазодга олинган сузни таржимада ўзгартирган. Тўртликнинг мазмуни умумий тарзда очилган. Ҳар ҳолда, бу инглиз тили эгалари учун (гап Америка ва Европа адабий мухити устида бормоқда) тасаввур ва идрок этишга енгиллик туғдиради. Натижада, асардаги ғоявий-бадиий бутунликнинг нисбатан тўлароқ етиб бориши учун замин ҳозирланади.

Тўғри, мазкур тўртликдан аввалги байтларда (таржимада) кўлланилган айрим сўзлар (nobly born, base-born) аслиятдан фарқли равища ўзгарган. Бунинг сабаби, бизнингча, мутаржим аслиятдаги “арығсыз”ни “уруғсиз” деб тушунган ва уни “the base-born – таги паст” деб таржима қилган. Р.Денкофф

тадқиқотларидан маълумки, у таржима жараёнида Ж.Клоусоннинг “XIII аср туркӣ тили этимологик луғати”дан кенг фойдаланган. Бироқ, мазкур сўзнинг айнан таржимаси байт рақами билан келтирилган (*Arig'siz* – unclean, impure, wicked KB 2194, 2198¹) бўлса-да, уни бошқача талқин қилган. Ваҳоланки, мазкур луғатда “*Urug'siz* – not well born ҳам берилган. Бизнингча, тўртлик мантиғига асосан инглиз тилида ҳам мазкур луғатда берилган “unclean, impure, wicked” каби сўзлардан бирини қўллаган маъкул бўлар эди.

Туркӣ тилдаги тўртликда асосий ғоя лавозим эгасининг вафоси, садоқати устида бормоқда. Агар бундай кишининг келиб чиқиши муносиб аждодларга боғланган бўлса, унинг ўзи хулқатворига кўра ҳам муносиб, гўзал бўлади. Айни пайтда, ундан келадиган нафнинг миқёси ҳам катта бўлади. Юсуф Ҳос Ҳожиб уни “халққа йадығлы әлиг”, яъни халқ учун қўли очиқ бўлишини таъкидлайди. Р.Денкофф тўртликдаги асосий ғоявий-бадиий нуқтани тўғри илғаган. Шунга кўра, таржимада ҳам бу нарса нисбатан тўғри акс этган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, тўртликда қўлланган “шакар ва илик едирмоқ” соғ туркӣ мухитга ҳос бўлган реалликлардир. Буни таржимада, айникса, этник, географик ҳамда тил оиласига кўра мутлақо узоқ бўлган бошқа бир тилда акс эттириш мумкин бўлмаган ҳолдир. Шунинг учун ҳам “Although he serves dainties and sweets – Гарчи у лаззатлар ва шириналлар тортиқ килса ҳам” тарзидаги ўгирма энг муносиб вариантида қабул килиниши мумкин.

Таржиманинг асл нусхага адекватлиги мазмуннинг тўғри талқин қилиниши билан белгиланади. Аммо бунда таржима матнидаги бадиий-тасвирий воситаларнинг асл нусхага монандлиги ёки унга яқинлиги ниҳоятда муҳимдир. Бир таржиманинг аслиятга қанчалик яқинлигини кузатишда икки ва ундан ортиқ вариантларни қиёслаш кўпроқ натижа беради. “Таржиманинг адекватлиги эса ҳар икки матннинг мазмун ва ифода томонларини таққослаш йўли билан аниқланади. Таққослаганда эса асл нусха билан таржиманинг бир неча вариантини (агар бўлса) олган маъкул”². Тўртликнинг В. Мей таржимаси:

Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteen-century Turkish. – London: Oxford University Prass, 1972. – P. 219.

Саломов F., Жўраев К., Олимов С. Таржима санъати ва санъат таржимаси // Таржима санъати. 4-к. – Т.:Faфур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – Б. 133.

A man of good standing is noble from birth.
He helps the poor people for all he is worth.
Though you stuff with sweetmeats the bowels of low-born,
He'll always be bitter, regard you with scorn (2197-2198).

Мазмуни:

Обрўли кишининг насли тоза бўлади,
У камбағалларга имкон қадар ёрдам беради.
Зоти пастнинг косасини шириналлар билан тўлдирсанг ҳам,
У доим заарли бўлади ва сенга нафрат билан қарайди.

Таржимадан кўринадики, аслиятдаги тазод В.Мей талқинида ҳам ўзгарган. Бунинг боиси ҳам унинг русча таржимага асосланганлигидир. С.Н.Иванов мазкур тўртликни қуидагича ўигран эди:

Мужи родовитые знатны по роду,
Их верность – надежная помощь народу.
Хоть сахаром пичкай угробы безродных,
Жестокость присуща безродному сброду! (2197-2198)

Таржимоннинг таржима жараёнида “Қадимги туркий луғат” (Древнетюркский словарь)дан фойдаланганлиги шубҳасиз. Бироқ, мазкур луғатда ушбу сўз (Ариғсиз – нечистый, низкого происхождения, презренный) ва айни мисра (Арығсыз қылышчи вафасыз жафа – поступки презренного вероломны и отталкивающий (QBК 116/2)¹ тарзида айнан келтирилган бўлсада, С.Н.Иванов уни айнан олишдан сакланган. Зоро, рус таржимони асарнинг вазни ва қофия тизимидағи ўзига хосликларни ҳам акс эттиришга кучли даражада интилгани учун луғатдаги таржимадан айнан фойдалана олмас эди.

Шеърий таржимада бадий санъатлар таржима қилинар экан, аввало аслият муаллифининг услуги, асарда акс этган миллий ўзига хосликларни маромига етказиб таржима қилиш асар мазмуни, унинг ўқувчига эмоционал таъсири ва бадий жозибасини ўзга тилда нисбатан тугарлоқ тарзда қайта яратилишини таъминлайди.

“Кутадғу билиг”даги шеърий санъатларни инглизчада қайта яратиш масаласи икки инглизча таржима мисолида таҳлил этилганда, кўп ҳолларда уларнинг таржимада бой берилганлигини кузатиш мүмкин. “Кутадғу билиг”нинг асрлар оша севиб ўқилаётгани, ўнлаб тилларга қайта-қайта таржима ва табдил

этилаётганининг боиси нимада? Аввало, бу асардаги шарқона фалсафий дидактика, қолаверса, унинг нафис поэтикаси, ундаги жозибадор тасвирий воситалар ва асарнинг мазмун түкислиги андир.

Кунтуғди элиг зоҳидликни ихтиёр этган Ўзғурмишни саройга келишга таклиф этиш учун элчи сифатида Ўгдулмишни юборади. Узок вактдан бери кўришмаган қариндошлар дийдорлашадилар. Уларнинг қайғу-аламлари кетиб, калблари севинчга тўлади. Ушбу ҳолатнинг шеърий ифодаси куйидаги тўртликда акс этган:

Қамуғ ғайыб өзлэр көрушсө өзүн,
Сақынч болды қысға, сёвинчи узун.
Нэ көрклүг болур, көр, киши адрылыб,
Саламат қавушса эки өз өзүн (3260-3261).

Ҳамма ғойиб (яъни айрилган) кишилар ўзаро кўришишса,
Аlam қисқа, севинч узун бўлади.
Қандай ажойиб бўлади, кўр киши айрилиб,
Икковлон ўзаро саломат топишса.

Тўртликда узок ваqt кўришмаган қариндошлар учрашгандаги кайфият ва бундаги икки ҳолат ўзаро қиёсланган ҳолда тасвир этилган. Бу ерда мазкур ҳолатнинг тасвирига тазодлар катта таъсир кўрсатиб турибди. Бунга “сақынч” ва “сёвинч”, “қысға” ва “узун”, “адрылыб” ва “қавушса” зид маъноли сўзлари орқали эришилган. Мазкур тазодлар тизими Ўгдулмиш ва Ўзғурмишнинг муайян ҳолатдаги кайфиятларини ўкувчига фавқулодда аник кўрсатади.

Энди мазкур ҳолатнинг рус ва инглиз тилларида берилиши қандай бўлган деган саволга жавоб ѝзлаб кўрайлик. Танишишни В.Мей таржимасига асос бўлган С.Н.Иванов таржимасидан бошлийлик:

Когда бы все свиделись после разлуки,
Окрепло бы счастье, исчезли все муки!
Сколь это прекрасно, когда разлученным,
Даруется благо друг другу дать руки! (3300-3301)

Русча таржимада аслиятдаги тазодга олинган “Сақынч болды қысға, сёвинчи узун” “Окрепло бы счастье, исчезли все муки” ҳолида аслиятга муқобил таржима қилинган. Бироқ, мазкур таржима асосида ўтирилган инглизча таржима тўғрисида бундай деб бўлмайди. Тўртликнинг В.Мей таржимаси:

When kinsmen unite, after long separation,
All ways become right, there is only elation!
When you are together, and side by side stand,
O, what a great pleasure to grasp a warm hand! (3300-3301)

Мазмуни:

Узок айрилиқдан сўнг қариндошлар бирлашса,
Ҳамма йўллар тўғри ва факат хурсандчилик бўлади.
Қачонки сен ёнма-ён, бирга турсанг,
О, иссиқ қўлни қисиш қандай роҳат!

Тўртлик таржимаси равон ўқилса-да, унда аслиятдаги шеърий санъат бой берилган. Мутаржим аслиятдаги тазодни бериш имкониятига эга бўлган ҳолда ундан воз кечиши жоиз эмас. Биз бу ҳакда олим Санжар Сиддиқнинг бир фикрини О. Наҳанов маколасидан келтирайлик: “таржимон ўзи таржима қиласётган асар муаллифининг ижодий ёрдамчиси, ҳамкори бўлиб, у айтмоқчи бўлган ғоявий мақсадни ўз тилида тўла ва пухта яратиши, ўзини муаллиф билан бир қаторда асар учун масъул санаши, таржима асарнинг бошқа тилдаги тўлиқ нусхаси эканлигини унутмаслиги лозим”¹. Бу фикр таржимонга қўйиладиган талабни тўғри кўрсатиб бера олади. Бизнингча, аслиятдаги тазодга олинган “сақынч ва сэвинч” сўзларини инглиз тилида grief – горе, печаль, огорчение, беда, бедствие ва joy – радость, веселье удовольствие, счастье, long – длинный ва short – короткий, краткий, краткосрочный² сўзлари орқали (Биз қуйироқда шу маънени ифодалаш учун Р.Денкоффнинг “sage” сўзидан фойдалангани билан танишамиз) ифодалаш мумкин эди. Шунда шеър ғоясини юзага чикараётган асосий шаклий-поэтик унсурлар ҳам сақланиб қолган бўлар эди.

“Кутадгу билиг”да қўлланилган ҳар бир услубий восита асарнинг умумий композициясига монанд ҳамда адабнинг услубий ўзига хослигига уйғун бўлиб, таржима жараёнида уларни назардан соқит қилиш асарнинг бадиий жозибасига салбий таъсир этиши муқаррар. Таниқли олим Қ.Каримов тўғри таъкидлаганидек, асар тилининг жозибали чикишида муаллифнинг синоним, омоним, антоним каби тил воситаларидан ўринли ва моҳирона фойдалана билиши катта роль ўйнаган. Бу

Наҳанов О. Ўзбек таржимачилигининг барҳаёт граждани // Таржима санъати. Маколалар тўплами. – Т.:Faafur Fуломномидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б: 121.

Англо-русский словарь. Составитель, В.К.Мюллер. Изд.14-ое. – М.: Русский язык, 1988. – С. 316, 386, 431. 665.

воситалардан фойдаланиш оркали Юсуф Хос Ҳожиб, биринчидан, айтилаётган фикрни алоҳида таъкидлаб, бўрттириб кўрсатиш, унга ўқувчининг дикқатини жалб қилиш каби мақсадларга эришган бўлса, иккинчидан, у ўша давр туркий адабий тилининг мана шундай бой имкониятларга эга бўлганлигини намойиш қилиб, бу тилда йирик бадиий асарлар яратишнинг барча воситалари мавжудлигини амалда исботлаган¹. Шунга кўра, бу унсурларнинг таржима матнида нисбий тугаллик билан акс этиши асар ғоявий-бадиий мундарижасини идрок этишда ҳам, шоир шахсиятини тасаввур килишда ҳам, қолаверса, тўртликлардаги бадиий-эстетик жозибани кўрсатиб беришда ҳам мислсиз аҳамият касб этади. Назаримизда, Р.Денкофф таржималари бу талабларга анча мувофик:

When absent kin are seen again,
Joy is long and care is short.
Happy those who, once separate,
Are joined again no more to part (148).

Мазмуни:

Кўрмаган қариндошни яна кўрганда,
Севинч узун, ташвиш қисқа бўлади.
Шундай кишилар баҳтлики, бир бора ажралишиб,
Яна ажралмаслик учун (яна)топишганлар.

Киёсдан кўринадики, тўртлиқдаги тазодни Р.Денкофф аслиятга монанд ҳолда юу – севинч ва саге – ташвиш тарзида тўғри талқин қила олган. Бунинг устига, у тўртлиқдаги барча тазод жуфтликларини ҳам саклаб қолишга эришган. Long va short – узун ва қисқаликни, separate ва join again – ажралмоқ ва қайта топишмоқ маъноларини билдиради.

Буларнинг ҳаммаси аслият ва таржима орасида ниҳоятда хилма-хил боғланишлар мавжудлигини кўрсатади. Бу боғланишларнинг бир кисмини изоҳлаш мумкин бўлса, бир кисмининг юзага келиш сабабларини дабдурустдан топиш ва шарҳлаш катта куч ва меҳнатни талаб қиласи. Аммо шу нарса аниқки, факат щеър санъатлари таржимаси йўналишининг ўзиёқ бу соҳадаги ранг-баранг талқинлар учун кенг имкониятларни очиб беради.

Таъкидлаш ўринлики, Юсуф Хос Ҳожиб юксак даражадаги санъаткор сифатида асарнинг бошқа қисмларида бўлгани каби,

Бу ҳақда каранг: Каримов К. Илк бадиий достон. – Т.: Фан, 1976. – Б. 147.

тўртликларда ҳам шеърий санъатлардан жуда ўринли фойдалана олган. Шеър санъатларининг бадиий асар таркибидағи ўрни тасодифий эмас. У шоирнинг поэтик иқтидорига боғлиқ ҳолда намоён бўладиган унсурдир. Шунинг учун ҳам шеърий санъатларнинг таржимадаги намоён бўлиши ҳам таржимон маҳоратини белгилашдаги асосий мезонлардан бири бўлиши мумкин. Шунга кўра, биз асар тўртликларида устувор мавқе тутган айrim санъатларни кўриб чиқдик. Жумладан, асарда тамсил санъати анча катта мавқега эга. Шоир улардан тўртликлар таркибида ҳам жуда маҳорат билан фойдаланган. Айни пайтда асар таржимонлари С.Н.Иванов, В.Мей ва Р.Денкофф тўртликларда кўлланган тамсил санъатини қайта яратишда салмоқли ютуқларга эришганлар.

Айrim ҳолларда бу санъат таржимада акс этмагани кузатилди. Бу санъатни инглиз тилида тўлароқ акс эттиришда Р.Денкофф аслиятга анча яқин келган. Баъзан мутаржимнинг тамсилий образларни ўзгартириб таржима қилиши тўртликнинг мазмун моҳиятига мос тушмаган. Р.Денкофф талкинларининг баъзиларида ижодий қўшимчалар қилиш тамсилнинг таржимада тўла акс этиши ва унинг инглиз китобхонига тушунарли бўлишида муҳим роль ўйнаган.

Тамсил таржимасида С.Н.Иванов ҳам катта ютуқларга эришган, айrim ўринларда тамсилий образларни тўла англамаслик натижасида бу санъат рус тилида тўла акс этмаган ва бу ўз навбатида В.Мей инглизча талқинида ҳам акс этган.

Таржимон В.Мей ҳам бу борада ўзига хос йўл тутиб, бу нозик бадиий санъатни таржимада моҳирона қайта яратади олган. Шу билан бирга, унинг эркинлик ва шакл сақлашга уриниши устун бўлганлиги сабабли айrim тамсиллар таржимада акс этмаган. Баъзи ўринларда биргина сўзга эътибор қўймаслик тўртликдаги тамсил мазмунини тескари маъно англатишига олиб келган. Аммо айrim ўринлардаги ижодий қўшимчалар тамсилнинг маъно ифодасини таржимада янада кучайтирган.

Метафорани инглиз тилида қайта яратишда гоҳ В.Мей, гоҳ Р.Денкофф аслиятга яқин келганликларини кўриш мумкин. Тахдилларимиздан кўринадики, метафорани доим ҳам метафора билан таржима қилишга эришиш мутаржимдан чукур билим, маҳорат, илмий ва адабий тайёргарлик асосида кенг қамровда ёндашувни талаб этади. Икки тилдаги образлиликлар ўртасидаги

мутаносибликлар метафораларни инглиз тилида ҳам метафора билан бериш имконияти мавжудлигини күрсатади.

Таржима жараёнида мутаржимлар метафорани метафора билан ўгириш, тўртлик ичида метафора мазмунини бериш, метафорани таржимада ташлаб кетиш тамойилларидан фойдаланганлар.

Р.Денкофф талқинларидағи баъзи аниклаштиришлар метафора мазмунининг янада тўларок очилишига хизмат килган.

С.Н.Иванов аслиятдаги метафораларнинг кўпчилигини таржимада ҳам бадий санъат даражасида акс эттира олган.

В.Мей таржималарида метафоралар мазмуни бир қадар очилган бўлса-да, уларнинг асосий мантиғи таржимада сусайган. Айрим ўринларда кўшимча деталларни киритиш таржимада аслият мантиғининг бузилишига олиб келган.

Тўртликларда кўлланилган санъатлар орасида тазод ўзининг жозибаси ва ранг-баранглиги билан ажralиб туради ҳамда у муаллифга хос бўлган юксак поэтик маҳоратнинг намоён бўлишига тегишли имкон яратади.

Кўп ўринларда аслиятдаги тазодлар инглизчада ҳам тазод билан мохирона ўгирилган. Айрим ҳолатларда тазодга олинган сўзлар ўзгартириб таржима қилинган бўлса ҳам, аслият мазмунини очишга эришилган.

С.Н.Иванов тазод санъатини таржимада ҳам тўла акс эттира олган. В.Мей айрим ўринларда ижодий кўшимчалар киритган ва бу тўртликнинг таржимада янада мазмунли талқин этилишини таъминлаган. Баъзи ўринларда воситачи тилда бу санъат маромида берилгани ҳолда инглизча таржимада тўла акс этмаган.

В.Мейнинг таржимада аслиятга эмас, балки воситачи тилга асосланиши ва шеърий шакл ва эркинликка катта эътибор қаратиши, гоҳида тўртликлардаги тазодларни инглиз тилида бериш имконияти бўла туриб, уларни бошқа йўллар билан ифодалашга уриниши натижасида таржимада айрим мазмуний ғализликлар келиб чиқкан.

ХУЛОСАЛАР

Тадқиқотимизнинг натижаси ўлароқ, юртимизда кутадғу билигшунослик мактабининг шаклланиши, асарнинг жаҳон адабий жараёнига кириб боришини кузатиш ҳамда “Кутадғу билиг” тўртликларининг инглизча ва русча бадиий таржималарини аслият билан қиёсий ўрганиш каби масалалар юзасидан қўйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Бугунги кунга келиб, Ўзбекистонда “Кутадғу билиг” устида фаннинг турли соҳаларида жиддий монографик тадқиқотлар олиб борилди ва бу ишлар давом этмоқда.

2. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб “Кутадғу билиг” жаҳоннинг кўплаб туркийшунос олимлари назарига тушди ва у турли соҳаларда тадқиқ этила бошланди. Унинг ўнлаб тиллардаги транскрипция, табдил ва таржималари яратилди.

3. XX асрнинг охири эса асарнинг дунё адабий муҳитига кириб боришида алоҳида давр бўлди. Бу пайтга келиб асарнинг иккита инглизча (Р.Денкофф ва В.Мей) таржимаси яратилди.

4. Таржимонлар тўртликларни “Кутадғу билиг” асосий матнининг таркибий қисми деб қараганлар ва уларни юксак тайёргарлик ва масъулият билан асарнинг умумий мазмунидан йироқлашмай, таржима қилишга уринганлар. Р.Денкоффнинг асар тўртликларини шеърий таржима қилиши асарни инглиз тилли адабиёт ихлосмандларига назмий етказищдаги илк қадам бўлди ва кейинги шеърий таржималарга йўл очиб беради.

5. Тўртликларнинг бадиий хусусиятларини қайта яратища таржимонлар улардаги шаклий нафосатни, жумладан, қофия шаклини таржимада ҳам саклаб қола олганлар. Бу борада С.Н.Иванов ва В.Мей кўпроқ муваффақиятга эришганлар.

6. В.Мей таржималари шаклий жиҳатдан мукаммал кўринишга эга бўлгани ҳолда аслият мантиғи таржимада ғализлашган ўринларнинг борлиги мутаржимнинг бевосита аслиятга эмас, балки воситачи тилга асосланганлиги билан ҳам белгиланади. Айни пайтда, тўртликлардаги бадиий тасвир воситалари, шеърий санъатлар ва бошқа поэтик унсурларни семантик жиҳатдан қайта яратища С.Н.Иванов ва Р.Денкоффнинг устунлиги яққол сезилади.

7. Мутаржимлар тўртликлар композицияси ва тил хусусиятларини сақлашга уринганлар. Бу жиҳат кўпроқ

С.Н.Иванов ва В.Мей таржимасида кўзга ташланади Тўртликларнинг асосий ғоясини очиб беришни максад қилган Р.Денкоффнинг айrim таржималарида уларнинг серқирра маънога эга кисмлари инглиз ўкувчисига тушунарли бўлиши учун соддалаштириб ўтирган.

8. Аслиятдаги мақолларнинг кариб барчаси сўзма-сўз ёки мазмунни бериш орқали ўтирилган. Бунинг натижасида мақолларнинг ўзига хос шеърий хусусиятлари, улардаги қофия ҳамоҳанглиги йўқолган. В.Мей талқинларининг кўпчилигидаги шаклий жиҳатга бўлган эътиборнинг кучлилиги сабабли аслиятдаги халқона ҳикматлар таржимада акс этмай қолган, айrim ўринларда асар тили таржимада ўта замонавийлашиб кетган. Бу ҳолат воситачи тил – русча таржимада ҳам мавжуд. Бироқ, С.Н.Иванов талқинларининг аксариятида аслиятдаги халқона ҳикматлар тўла очиб берилган. Р.Денкофф ҳар бир мақолнинг умумий мазмунини бўлса-да, таржимада саклаб қола олган.

9. Асадаги афоризмлар мазмун-мантифиини беришда Р.Денкофф бир қадар устунликка эга бўлса-да, айrim ўринларда аслият маъносини тўғри тушунмаслик натижасида баъзи афоризмлар мазмуни таржимада ўз аксини тўлақонли топмаган. В.Мей асарни шеърий тарзда ўтиришда катта муваффакиятга эришганига қарамай, афоризмлар таржимасида аслият мазмунини таржимада тўла бера олмаган. Бунга шеърий шаклни саклашга интилиш, маълум даражадаги бирёқламалик сабаб бўлган.

10. Тамсил санъатини қайта яратишда С.Н.Иванов ва В.Мей яхши натижаларга эришиш билан бирга баъзи ўринларда аслият мантифиини тушуниб етмаслик натижасида тамсил санъати таржимада акс этмай қолган ва аслият мазмунига шикаст етган. Бу таржимада поэтик маҳорат устунлигига интилиш билан изохланади. Р.Денкофф талқинларининг баъзиларида ижодий қўшимчалар қилиш тамсилнинг таржимада тўла акс этиши ва унинг инглиз китобхонига тушунарли бўлишида муҳим роль ўйнаган. Таржимонлар тажрибасида тамсилий образларни ўзгартириш ва ортиқча кисқартиришлар аслият мазмунига соя солган.

11. Асар тўртликларидаги метафораларни инглиз тилига ҳам метафора йўли билан таржима қилиш мумкин ва бунга икки тилда ҳам мазкур бадиий санъатнинг мавжудлиги имкон беради.

Р.Денкоффнинг метафорик образларни аниқлаштириши аслият мантигини таржимада тўлароқ очилишига сабаб бўлган. В.Мей талқинларида ҳам метафоралар ўзига хос тарзда қайта яратилган ва баъзи ҳолларда бу санъат таржимада акс этмаган. С.Н.Ивановда бу санъат тури аксарият ўринларда аслиятга муқобил ҳолда акс этган.

12. Юсуф Ҳожиб тўртликларидаги тазод санъати инглизчага аксарият ҳолларда аслиятга мос ўгирилган. С.Н.Иванов ва В.Мей талқинида айрим ҳолларда мавжуд лугатларга мурожаат қиласлик натижасида тазод таржимада акс этмаган ва аслият мазмуни хирадашкан. Р.Денкофф талқинларида эса тазодлар санъат даражасида акс этган.

13. Воситачи тил В.Мей таржимасига ўзига хос таъсир кўрсатган. Айрим ўринларда воситачи тилда аслият мантифи маромида бўлгани ҳолда, таржимада мазмун ғализликлари ҳам келиб чиққан.

14. “Кутадѓу билиг” асарининг инглизча таржималари ўзбек-америка-инглиз адабий алоқаларини ривожлантиришда муҳим ахамиятга эга. Мазкур таржималар кадимги туркий адабиётнинг ўзига хос жиҳатларини замонавий инглиз тилли китобхонларга таништирувчи муҳим манбалар ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбек тилида

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустакилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 440 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
4. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 38 б.
5. Абдуллахонов А. Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил этиш: Филол. фан. ном. ... дис. – Т., 1998. – 144 б.
6. Абдуллаев Х. Халқ маколларининг “Кутадғу билиг” поэтикасидаги ўрни ва бадиий-эстетик функциялари: Филол. фан. ном. ... дис. – Т., 2005. – 160 б.
7. Ахметова А.К. Педагогические взгляды Юсуфа Хас Хаджиба Баласагунского (по поэме “Кутадғу билиг”): Автореф. дис. ...канд. пед. наук. – Т., 1990. – 24 с.
8. Азимов И., Сайдов М. Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий карашлари. – Т.: 1993. – 117 б.
9. Абдураҳмонов Ф. “Кутадғу билиг” ва унинг таржималари // Шарқ машъали. – Тошкент, 1998. – № 1-2. – Б. 58-63.
10. Абдураҳмонова Б. Таълим босқичларида “Кутадғу билиг”ни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари: Пед. фан. ном. ... дис. автореф. – Т.: 2007. – 24 б.
11. Абдуазизов А. “Кутадғу билиг” инглиз тилида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1993. – № 28 (3236).
12. Алиев. А. “Кутадғу билиг” ва “Девону лугот ит-турк”нинг Наманганд шеваларига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 5. – Б.35-37.
13. Атоуллоҳ Ҳусайнний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Т.: Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 400 б.
14. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчilik. – Т.: Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 283 б.
15. Бакоева М. Англия, АҚШ адабиётидан ўзбек тилига шеърий таржима ва қиёсий шеършунослик муаммолари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Т.: 2004. – 314 б.
16. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 557 б.
17. Владимирова Н. Бадиий асар таржимасида миллий хусусиятни сақлаш масаласи // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1957. – № 6. – Б. 64-67.
18. Денкофф Р. Бахту таҳтга элтувчи билим. Инглиз тилидан З.Содиков таржимаси // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2005. – № 11. – Б. 152-158.
19. Ёкубов А. “Кутадғу билиг”да давлатчилик концепцияси. – Т.: Халқ мероси, 1997. – 64 б.

20. Жўраев К. Шеърий таржималарни адабий ва фольклор алоқалари ўйнига киёсий ўрганиш: Филол. фан. д-ри. ... дисс. автореф. – Т.: 1987. – 48 б.
21. Жўраев О. Мажозий дидактик талқинлар. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1989. – 196 б.
22. Жўраев О. Юсуф Хос Ҳожибининг образ яратишдаги маҳорати // Адабий мерос. Ўзбек адабиёти тарихидан материал ва тадқиқотлар. Илмий асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1982. – № 1. (21). – Б. 58-62.
23. Жуманиёзов З. “Равшан” достонининг немисча таржимасида миллийликни қайта яратиш: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Т., 2008. – 25 б.
24. Исҳоқов М., Раҳмонов Н. Содиқов К. Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – 442 б.
25. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Zarqalam, 2006. – 114 б.
26. Исомиддинов З. Якин туркӣ тиллардан шеърий таржима хусусиятлари. (“Манас” эпоси таржимаси мисолида): Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т., 1991. – 22 б.
27. Каримов Р. “Бобурнома”даги шеърлар хорижий таржималарининг киёсий таҳлили: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 2003. – 128 б.
28. Каримов К. “Кутадғу билиг”да келишик категорияси: Филол. фан. ном. дис. – Т., 1962. – 194 б.
29. Каримов Қ. “Кутадғу билиг”ни транскрипция ва тавсиф қилиш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 5. – Б. 28-34.
30. Каримов Қ. Восита келишиги (“Кутадғу билиг” материаллари асосида) // Ўзбек тили тарихи масалалари. – Тошкент, Фан, 1977. – Б. 47-54.
31. Каримов Қ. Илк бадний достон. – Т.: Фан, 1976. – 223 б.
32. Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” // Общественные науки в Узбекистане. – Тошкент, 1965. – № 8. – Б. 27-30. ‘
33. Каримов Қ. “Кутадғу билиг”нинг топилиши ва ўрганилиши тарихидан // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. – Тошкент, УзФА, 1961. – Б. 26-29.
34. Каримов Қ. “Кутадғу билиг”нинг тузилиши ва вазни // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 66-21.
35. Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида “Куръон” мавзулари: филол. фан. д-ри. ... дис. автореф. – Т., 1992. – 46 б.
36. Кононов А.Н. Баласоғунли Юсуф ва унинг “Кутадғу билиг” достони ҳакида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 5. – Б. 3-14.
37. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Т.: Фан, 2005. – 278 б.
38. Маматкулов М. Қадимги туркӣ адабиётда жанрлар поэтикаси: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т.: 2004. – 130 б.
39. Мингбоева С. “Кутадғу билиг”ни дилимга жо қилиб олсан // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2005. 16 декабрь.
40. Немматов Ҳ. Юсуф Хос Ҳожиб. Ўзғурмишнинг ўлими (“Кутадғу билиг”дан) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. – № 1. – Б. 64-65.
41. Нурмурадов Й. Ўзбек фольклорини ўрганиш тарихи ва уни олмон тилига илмий-адабий таржима қилиш муаммолари: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т.; 1983. – 19 б.

42. Наҳанов О. Ўзбек таржимачилигининг барҳаёт граждани // Таржима санъати: мақолалар тўплами. – Т.:Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б.121-124.
43. Очилов Э. Рубоий таржимасида шакл ва мазмун бирлиги: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т.: 1994. – 134 б.
44. Олимов С. Алишер Навоий асарларидағи шеърий санъатларни таржимада қайта яратиш ва шакл бериш муаммолари: Филол. фан. ком. ... дисс. автореф. – Т.: 1985. – 26 б. .
45. Олимов С. Қоғияга мингашган сўзлар // Таржима санъати: мақолалар тўплами. 5-китоб. – Т.: Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б. 114-117.
46. Orzibekov R. O'zbek lirik she'riyati janrlari. – Т.: Fan, 2006. – 353 b.
47. Расулий М. Ўзбек адабиётидан рус тилига килинган таржималарга бир назар // Таржима санъати: мақолалар тўплами. – Т.: Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б. 114-117.
48. Раҳмонов Н. Кўхна битиктошлар. – Т.: Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 126 б.
49. Салаев Ф., Курбонниёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – 331 б.
50. Саломов F., Комилов Н. Дўстлик кўпприклари. – Т.: Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 222 б.
51. Саломов F., Жўраев К., Олимов С. Таржима санъати ва санъат таржимаси // Таржима санъати: мақолалар тўплами. 4-китоб. – Т.: Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – Б. 114-117.
52. Саломов F. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966. – 384 б.
53. Саломов F. Таржима назарияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 244 б.
54. Саломов F. Таржима ташвишлари. – Т.: Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983-190 б.
55. Саломов F. Адабий анъана ва бадиий таржима. – Т.: Фан, 1980. – 58 б.
56. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Т.: O'qituvchi, 2005. – 390 b.
57. Сидиков К. Худо ва менинг ҳуқуқим // Маърифат гулшани. – Наманган, 2005. – № 6.
58. Собиров М. “Бобурнома” Виллур Ҷекстон таржимасида: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т.: 2001. 132 б.
59. Содиков З. “Кутадғу билиг” таржималарининг қиёсий-типологик таҳдили. – Т.: Фан, 2007. – 171 б.
60. Содиков З., Сидиков К. “Кутадғу билиг”нинг янги таржимаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2007. 6 апрель – № 14 (3894).
61. Содиков З. Юсуф Ҳос Ҳожиб “Кутадғу билиг” асарининг олмонча илмий-адабий талқинлари: Филол. фанлари номзоди дисс... – Т., 1994. – 134 б.
62. Содиков К. Эски уйғур ёзуви. – Т.: Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 40 б.
63. Содиков К. “Кутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли кўлёзмаси ва асар вариантилиги масаласи // Адабий мерос: ўзбек адабиёти тарихидан тадқиқот ва материаллар. Илмий асарлар тўплами. – Тошкент, 1998. – № 1-2. – Б. 29-34.

Содиков К. Туркий хужожатчилигимиз асослари // Жамият ва бошқарув. – Т., 1998, № 3. – Б. 30-32.

64. Содиков К. Туркий матнавислик тарихидан // Каюмов А., Исхоков М., Отакұжаев А., Содиков К. Қадимғы ёзма ёдгорликлар. – Т.: Ёзувчи, 2000. – Б. 146-204.

65. Тұхлиев Б. Билім – әзгулік йүли. – Т.: Фан, 1990. – 56 б.

66. Тұхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг”и ва айрим жанрлар такомили (Маснавий, тұртлик, қасида). – Т.: Аср-Матбуот, 2004. – 119 б.

67. Тұхлиев Б. Қадимий ёзма ёдгорлик. – “Кутадғу билиг” нашрлари ҳақида қисқача обзор // Ўзбекистон кутубхонашунослиги: Кутубхоначилык назарияси ва практикасига оид маколалар тұпламасы. – № 12. – Т.: 1982. – Б 151-165.

68. Тұхлиев Б.Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг”асари. – Т. Ўзбекистон, 1991. – 64 б.

69. Тухлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асари ва туркий фольклор: Филол. фан. док. ... дисс. – Т.: 1991. – 322 б.

70. Умаров Э. “Кутадғу билиг”даги бир ибора тарихи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 6. – Б. 64-66.

71. Фитрат А. “Кутадғу билик” // Таңтанған асарлар. II жилд. Илмий асарлар. Нашрға тайёрловчи ва изохлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 11-16.

72. Шарқ мұмтоз поэтикаси манбалари Ҳамидулла Болгабоев талқинларида. 1-китоб. Қайта ишланған ва тузатылған иккінчи нашр. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриети, 2008 - 424 б.

73. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. I том. – Т.: Фан, 1977. – 326 б.

74. Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчилар Т.Мирзаев, А.Мусақулов, Б.Саримсоқов. – Т.: Шарқ, 2003. – 510 б.

75. Ўзбек халқ мақоллари. Нашрға тайёрловчилар: М.Афзалов, С.Худойберганов, С.Иброҳимов. – Т.: Ўззадабийнашр, 1958. – 168 б.

76. Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Халқ меъроси, 2004. – 224 б.

77. Файбуллох ас-Салом, Неъматуллох Отажон. Жаҳонгашта “Бобурнома” – Т.: Фан, 1996. – 362 б.

78. Ҳожиахмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Т.: Шарқ, 2001. – 96 б.

79. Ҳожиахмедов А. Мұмтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ. 1999. – 240 б.

80. Ҳаққул И. Эътиқод ва ижод. – Т.: Фан, 2007. – 248 б.

81. Холбеков М. Таржима назариясининг лингвистик тамойиллари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010. – № 4. – Б.14-23.

82. Ҳұжанова Г. “Хибат ул-ҳақойик” ҳақиқатлари. – Т.: Fa�ур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – 188 б.

83. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрға тайёрловчи Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971. – 971 б.

84. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг Ҳозирги уйғур тилиге таржима. – Пекин: Миллаттар нашриёти, 1984. – 414 б.

85. Юсуф Хос Хожиб. Кутадғу билиг (Саодатга элтувчи билим). Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўзбоши муаллифи Бокийон Тўхлиев. – Т.: Ўлдузча, 1989. – 192 б.

86. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Saodatga eltuvchi bilim). Hozirgi o'zbek tilida bayon qiluvchi va so'zboshi inuallifi Boqijon To'xliyev. – T.: Cho'lpon, 2007. – 199 b.

87. Ўзбекистон миллый энциклопедияси, 12-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллый энциклопедияси нашриёти, 2002. – 707 б.

Рус тилида

88. Абдурахманов Г.А. К переводу “Кутадгу билиг” на русский язык // Советская тюркология. – Баку, 1970. – № 4. – С. 94-98.

89. Абрамович Г. Введение в литературоведение. – М.: Просвещение, 1979. – 352 с.

90. Ахметова А.К. Педагогические взгляды Юсуфа Хас Хаджиба Баласагунского (по поэме “Кутадгу билиг”): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Т., 1990. – 142 с.

91. Андреев В.Д. Некоторые вопросы перевода на русский язык болгарской художественной литературы // Теория и практика перевода. Ленинград, ЛГУ, 1962. – 214 с.

92. Баролина И.В. Поэма “Кутадгу билиг” // Юсуф Хас Хаджиб. Наука быть счастливым. Перевод Н.Гребнева. – Т.: Гослитиздат, 1969. – С.146-149.

93. Бородина В.А. Восприятие поэзии востока. – М.: Диля, 2001. – 221 с.

94. Бертельс Е.Э. Изречение Ибрахим ибн Адхама в “Кутадгу билиг”. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – 524 с.

95. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международная отношения, 1975. – 289 с.

96. Валитова А.А. К вопросу о классовой природе караханийского государства // Труды Киргизского филиала АН СССР. – Фунзе: Киргосиздат, 1942. – С. 127-130.

97. Валитова А.А. К вопросу о мировоззрении Юсуфа Баласагунского (политические поучения среднесазиатского мыслителя XI века) // Краткие сообщения Института народов Азии. – М.: Наука, 1964, – № 71. – С. 99-125.

98. Валитова А.А. К изданию критического текста и перевода “Кутадгу билиг” // Краткие сообщения Института народов Азии. – М.: Наука, 1961. – № XVII. – С. 77-88.

99. Валитова А.А. О некоторых поэтических особенностях “Кутадгу билиг” –М.: Из-во Восточной литературы, 1960. – 214 с.

100. Валитова А.А. О некоторых терминах в “Кутадгу билиг” // Краткое сообщение Института народов Азии. – № 63. – М.: Наука, 1962. – С.111-123.

101. Валитова А.А. Отражение легенды об Александре Македонском и нищем шах-заде в “Кутадгу билиг” // Краткие сообщения Института народов Азии. – М.: Наука, 1964. – № 65. – С. 124-129.

102. Валитова А.А. Юсуф Баласагунский и его “Кутадгу билиг” // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. – М.: Наука, 1952. – № 4. – С. 56-63.

103. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международная отношения, 1980. – 342 с.
104. Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – М.: Советский писатель, 1980. – 255 с.
105. Дунаевский Е. О переводе газели Хафиза Лирика. – М.: Советский писатель, 1935. – 224 с.
106. Жирмунский В.М. Проблемы сравнительно-исторического изучения литературы // Сравнительное литературоведение. Восток и запад. – Л.: Наука, 1979. – 71 с.
107. Иванов С.Н. Юсуф Баласагуни. Благодатное знание. – Л.: Наука, 1990. – 556 с.
108. Каримов К. Некоторые вопросы композиции, метра и жанра “Кутадгу билиг” // Советская тюркология. – Баку, 1973. – № 2. – С. 134-38.
109. Кляшторный С.Г. Эпоха “Кутадгу билиг” // Советская тюркология. – Баку, 1970. – № 4, – С. 82-86.
110. Кононов А.Н. Слово о Юсуфе и его поэме “Кутадгу билиг” // Советская тюркология. – Баку, 1970. – № 4. – С. 3-12.
111. Каптилов В.В. Трансформация художественного образа в поэтическом переводе // Теория и критика перевода. – Ленинград: Ленинградский университет, 1962. – С. 34-38.
112. Куделин А.Б. Средновековая арабская поэтика. Вторая половина VIII-XI веков. – М.: Наука, 1983. – 261с.
113. Касыева А. Метафоры связанные с образами животных в поэзии Ю.Баласагуни “Кутадгу билиг” и адекватность их в перевода на английский язык // Sosial bilimler Dergisi: Материалы международной конференции. – Бишкек, 2005. – С. 147-149.
114. Кузин О. Русская метафора и практика её перевода на узбекский язык: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1983. – 26 с.
115. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, 1979. – 352 с.
116. Лилова А. Введение в общую теорию перевода. – М.: Высшая школа, 1985. – 352 с.
117. Малов С. Е. “Кутадгу билиг”. Факсимile // Советское востоковедение. – Москва, 1948. – С. 327-328.
118. Попович А. Проблемы художественного перевода. – М.: Высшая школа, 1980. – 99 с.
119. Радлов В.В. Кутадгу билиг. Факсимile уйгурской рукописи императорской и королевской библиотеки в Вене. – СПб.: 1890. – 246. с.
120. Русские писатели о переводе. XVIII-XIX вв. (Сборник статей) – Л.: Советский писатель, 1960. – 696 с.
121. Самойлович А. Дополнение к предложению Радловым и Томсеном к переводам одного стиха “Кутадгу билиг” // Доклады Академии наук, серия В. – Москва, 1928. – № 2. – С. 23-25.
122. Самойлович А. Из поправок к изданию и переводу “Кутадгу билиг” // Доклады Российской Академии наук, серия В. - Москва, 1924. – С. 148-151.

123. Сорока О.П. Жизнь классики (четыре перевода “Мертвых душ”) // Контекст. Литературно-теоретические исследования. – М.: Наука, 1977. – С. 199-203.
124. Современные теории и методики обучения иностранным языкам. Под общей редакцией Л.М.Федоровой, Т.И.Рязанцевой. – М.: Экзамен, 2004. – 318 с.
125. Стеблева И. В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. // Тюркологический сборник. К 60-летию Н.А.Кононова. – М.: Наука, 1966. – С. 246-254.
126. Семчинский С.В. Некоторые вопросы перевода румынской художественной литературы на украинский язык. / Теория и критика перевода. – Л.: Ленинградский университет, 1962. – С 127-131.
127. Стеблева И.В. К вопросу о происхождении жанра – Туюг. / Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1970. – С 135-137.
128. Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюркоязычную поэзии. / Проблемы литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964. – С. 214-242.
129. Стеблева И.В. Поэзия орхено-еnisейских тюрок // Народы Азии и Африки. – М., 1963. – № 1. – С. 146-150.
130. Стеблева И.В. Поэзия тюрок V-VIII вв. – М.: Наука, 1965. – 148 с.
131. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 214 с.
132. Стеблева И.В. Поэтика “Кутадгу билиг” // Советская тюркология. – Баку, 1970. – № 4, – С. 94-100.
133. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.: Наука, 1971. – 299 с.
134. Тухлиев Б. Вопросы поэтики “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба. – Т.: Аср-матбуот, 2004. – 214 с.
135. Тухлиев Б. Краткий обзор изданий о древнейшем письменном памятнике “Кутадгу билиг” // Библиотековедение Узбекистана: Сборник статей по теории и практике библиотечного дела. Выпуск 11. – Ташкент, 1981. – С. 129-140.
136. Тухлиев Б. Поэтика “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба. Дисс. ... канд. филол. наук. – Т.: 1982. – 147 с.
137. Турдубаева Н.Ш. “Кутадгу билиг” Жусупа Баласагына и его переводы на тюркские языки: Дис. ... канд. филол. наук. – Бишкек: 2001. – 148 с.
138. Фазылов Э.И. Лексика “Кутадгу билиг” в древнетюркском словаре // Советская тюркология. – Баку, 1970. – № 4. – С. 165-168.
139. Федоров. А.В. Введение в теорию перевода. – М.: Изд-во. Литература на иностранный язык, 1958. – 374 с.
140. Федоров В.В. Ответы на четыре вопроса // Наше время такое. – М.: Современник, 1973 – С. 265-269.
141. Федоров В.В. Магнитное поле стиха // Наше время такое. – М.: Современник, 1973 – С.75-78.
142. Холбеков М. Узбекская классическая литература во французской культуре XVII-XX вв. – Самарканда: Изд-во. СамГУ, 1990. – 116 с.

143. Щербак А.М. О фонетических особенностях “Кутадгу билиг” и древне уйгурском консонантизме // Советская тюркология. – Баку, 1970. – № 4. – С 20-23.
144. Юсуф Хас Хаджиб. Наука быт счастливым. Перевод Наума Гребнева. Художественная литература, – Т.: 1963. – 117 с.
145. Якобсон Р. Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1987. – 464 с.

Бошқа тиілларда

146. Arat R.R. Kutadgu Bilig I: Metin – Ankara: 1979. – 656 s.
147. Arat R.R. Kutadgu Bilig II Çeviri. Turk Tarih Kurumu Basimevi. – Ankara: 1994. 6-baskı. – 477 s.
148. Denkoff R. Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, University of Chicago Press, 1983. – 281 p.
149. Dankoff R. “Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period” // JAOS №101/1. 1981. – P. 87-95.
150. Dankoff R. Textual Problems in Kutadgu Bilig // Journal of Turkish Studies 3. 1979. – P. 89-99.
151. Dankoff R. On Nature in Karakhanid Literature // Journal of Turkish Studies 4. 1980. – P. 27-35.
152. Dankoff R. Some Notes on the Middle Turkic Glosses // Journal of Turkish Studies 5. 1981. – P. 41-44.
153. Dankoff R. Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture // Central Asian Monuments (ed. Hasan B. Paksoy, – Istanbul, 1992. – P. 73-80.
154. Dankoff R. Yusuf Khass Hadjib // Encyclopedia of Islam. New Edition. Vol. XI. 2001. – P. 359-60.
155. Dankoff R. Kelly J. Mahmud al-Kashgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), Cambridge, Mass. Part I: 1982 (Pp. xi + 416). Part II: 1984 (Pp. iii + 381). Part III: 1985 (Pp. 337 + microfiche)
156. Devereux R., Yusuf Khass Hajib and the “Kutadgu Bilig” // Muslim Word. 51. 1961. – P. 229-330.
157. Erdal M. Variable Forms in the “Qutadgu Bilig” // Besinchi Milletlerarası Tuerkoloji Kongresi. Teblikler, Bd.1/1, – Istanbul, 1985. – S.79-88.
158. Жусип Баласагұн. Күтті билик. Коне турки тиілінен ағдарған жене алғысұзы жазған А.Әгеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 246 с.
159. Jelani H. Karya Ketatenaragaan Meleyu Yang Terakhir // Kitap Kumpulan Rinkas Berbetulen Lekas, – Malaysia: Sari 19. 2001. – P. 133-158
160. Karomatova K.M., Karomatov H.S. Proverbs – Maqollar – Пословицы. – Т.: Mehnat, 2000. – 398 b.
161. May W. Yusuf Balasaguni Beneficent Knowledge. – М.: 1998. – 510 p.
162. Mittler R., Art. Yusuf Has Hacib. Moralist // R.M., Ottoman Turkish Writers, – New York, 1988. – P. 182-183.
163. Musayev Q. English stylistics. – Т.: Adolat, 2003. – 348 p.
164. Nazarov B. Kutadgu bilig: One of the First Written Monuments of the Aesthetic Thought of the Turkic People // 30th meeting of PIAC, held at Indiana University, Bloomington, 1987.

165. Radloff W. Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun. Teil 1: Der Text in Transkription. Teil 2: Text und Uebersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo – St. Petersburg: 1891. – 252 p.

166. Vilitova A.A. On Some Poetical Trends of “Qutadgu bilig.” – M.: Oriental Literature Publishing House, 1960. – 24 p.

167. Yusuf Balasaguni. Nauka Est Scastliva. Translata Hrebcik. – Praha: Novi Orient, 1961. – 248 s.

Луғатлар

168. Кошгариј М. Девону лугот ит-турк. Индекс-луғат. – Т.: Фан, 1967. – 545 б.

169. Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар ўкув луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 272 б.

170. Русча-ўзбекча луғат. Икки томли. – Т.: ЎЗСЭ, 1983. Т. I – 808 с. Т. II – 798 с.

171. Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. М.: Русский язык, 1985. – 980 с.

172. Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Изд. 14-ое. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 912 с.

173. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-2 том. – М.: Рус тили, 1981. Т. I – 6316., Т. II 715 б.

174. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-том. – Т.: Ўзбекистон миллый энциклопедияси давлат илмий нацириёти, 2006.

175. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

176. Русско-английский словарь. – Санкт-Петербург: Литера, 2000. – 344 с.

177. Узбекско-русский словарь. Под редакцией А.К.Боровков. – М.: ГИС, 1959. 839 с.

178. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1970. – 299 б.

179. ABBY Lingvo первый шаг. Электронный словарь. Выпуск: 10.01.19. Артикул: 4361.

180. Clauson G. An etymological dictionary of pre-thirteen century Turkish. Oxford University Press, 1972. – 760 p.

181. Macmillan English dictionary. For advanced learners. Bloombury Publishers Pls. Printed and bound in China. 2002. – 1692 p.

Интернет манбалари

182. vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-4/2-1.html - 74k.

183. <http://oel.bik.org.kg/ru/view/50/>.

184. www.libr.e-taraz.kz/cgi-bin/book/bookcont.cgi?idcont=467&type=doc.

185. http://www.uzas.uz/uzbl/jamoat_fondi_loyihasi_materiallari/janr_xususiyatlari_lisoniy_yondashuv.mgr

МУНДАРИЖА

Кириш	4
I БОБ. Жаҳон туркийшунослигига “Қутадғу билиг”нинг ўрни ва аҳамияти.....	8
1.1. “Қутадғу билиг” – ўзбек, америка ва инглиз адабий жараёнида.....	8
1.2. Таржима ва қофия.....	23
II БОБ. Таржима ва бадиий жило.....	38
2.1. Таржимада шакл ва мазмун мутаносиблиги ёхуд композицион-семантик бутунлик.....	38
2.2. Мақол ва афоризмлар таржимаси.....	58
III БОБ. “Қутадғу билиг” бадиятида шеър санъатларининг ўрни ва таржима масалалари.....	78
3.1. Тамсил – далиллаш санъати ва уни таржимада қайта яратиш.....	78
3.2. Метафора таржимасининг ўзига хосликлари.....	89
3.3. Тазод таржимаси хусусиятлари.....	101
Хулосалар.....	115
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	118

“Кутадғу билиг” түртликларининг инглизча бадиий таржимаси хусусиятлари / Қ.Сидиков. – Тошкент.: “BAYOZ” 2014. – 128 б.

ISBN 978-9943-4358-9-6

УДК: 811.512.154 (076)
КБК: 83.3.5(Ү)

Қосимжон Сидиков

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ТҮРТЛИКЛАРИНИНГ
ИНГЛИЗЧА БАДИЙ ТАРЖИМА
ХУСУСИЯТЛАРИ

Мухаррир	Б.Ботиров
Техник мухаррир	Умид Раҳимов
Дизайнер	Баҳодир Тўхлиев
Саҳифаловчи	Бекзод Рахматов

Нашриёт лицензияси: АI №234, 11.02.2013.

Босишига рухсат этилди: 04.11.2014.

Бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$ Times гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб нашриёти т.: 5,33. Шартли б.т.: 8.

Адади 300 нусха. Буюртма № 39.

«BAYOZ» нашриётида нашрга тайёрланди
bayoz2010@yandex.ru

«BAYOZ» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
100100, Тошкент. Юсуф Ҳожиб кўчаси, 103-уй.

ISBN 978-9943-4358-9-6

A standard one-dimensional barcode is positioned vertically within a white rectangular area. The barcode represents the ISBN number 978-9943-4358-9-6. Below the barcode, the same ISBN number is printed again in a smaller font.